Toelichting bij de Cultuurhistoriekaart

van de Gemeente Woensdrecht

Croonen Adviseurs
in samenwerking met Monumentenhuis Brabant

INHOUD PAGINA

1. Inleiding

1.1.	Kader	5
1.2.	Doelstellingen	5
1.3.	Provinciale richtlijnen – opzet	6
1.4.	Definities en begrippen	8
1.5.	Leeswijzer	10

2. Verantwoording

2.1	Methodiek	11
2.2	Bronnen	11
2.3	Dankwoord	12

3. Historische geografie

3.1.	De begrenzing van West-Brabant	13
3.2.	Geologie en bodem	14
3.3.	Natuur en cultuurlandschap	18
3.4.	Veen en zout	24
3.5.	Ontginning	25
3.6.	Grondgebruik in het zandgebied	27
3.7.	Grondgebruik in het kleigebied	28
3.8.	Nederzettingsontwikkeling	29
3.9.	Infrastructuur	
	- verkeer	31
	- wegen	32
	- waterhuishouding	35
	- inpolderingen, dijken en kaden	36
	- sluizen en gemalen	37
	- spoorwegen	37
	- tramwegen	38
3.10.	Verdedigingswerken	38

4. Historische bouwkunst

4.1.	Woonhuizen	40
4.2.	Boerderijen	41
4.3.	Molens	43
4.4.	Religieuze gebouwen	44
4.5.	Kleine religieuze monumenten	49
4.6.	Gebouwen van overheid en dienstverlening	51
4.7.	Schoolgebouwen	52
4.8.	Industrieel erfgoed	52
4.9.	Militaire gebouwen	53
4.10.	Horeca, cultuur en ontspanning	56
4.11.	Grensmarkeringen	57

5. **Historisch groen**
5.1. Begraafplaatsen 58
5.2. Landgoederen 61
5.3. Parken, tuinen en overige beplanting 72

6. **Beschrijving van de kernen**
6.1. Gemeente Woensdrecht 75
6.2. Woensdrecht 75
6.3. Hoogerheide 76
6.4. Ossendrecht 77
6.5. Huijbergen 80
6.6. Putte 81

7. Beleidsontwikkeling
7.1 Inleiding 82
7.2 Uitgangspunten 82
7.3 Kansen en bedreigingen 83
7.4 Aanbevelingen 87

Gebruikte literatuur 88
Gebruikte kaarten en overige bronnen 91
Geraadpleegde websites 92

Bijlagen: I) Waarderingscriteria RCE 93
II) Rijksmonumenten gemeente Woensdrecht 95
III) Gemeentelijke monumenten 97
IV) Overige historische bouwkunst 98

1 INLEIDING

1.1 Kader

De cultuurhistoriekaart voor de gemeente Woensdrecht biedt een actueel overzicht van het bovengronds cultuurhistorisch erfgoed in de gemeente. De kaart omvat een inventarisatie van historisch-geografische en historisch-(steden)bouwkundige objecten en structuren en de landschappelijke (en stedenbouwkundige) gebieden met cultuurhistorische waarde. Aangegeven zijn relicten die daadwerkelijk nog in het landschap herkenbaar zijn en de ligging van de meest prominente verdwenen objecten en structuren (bijvoorbeeld kerken, kloosters, molens, vestingwerken).
Voor de archeologische waarden is een aparte kaart vervaardigd, die in samenhang met de cultuurhistoriekaart een overzicht biedt van behoudenswaardig erfgoed binnen de gemeente.

Voor het opstellen van de cultuurhistoriekaart heeft een inventarisatie plaatsgevonden van historisch-geografische en historisch-(steden)bouwkundige waarden en historische landschappelijke waarden. Daarbij is gebruik gemaakt van bestaande inventarisaties en studies, van historisch kaartmateriaal en van de waardevolle informatie die door kenners van het gebied (o.a. via de lokale heemkundige verenigingen) is ingebracht. De geactualiseerde overzichten van rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten en overige historische bouwkunst zijn als bijlagen bij deze toelichting opgenomen. Tijdens locatiebezoek is gericht documentatie verzameld. Daarbij zijn foto's van cultuurhistorisch waardevolle objecten binnen de gemeente gemaakt, waarvan een selectie in dit rapport is opgenomen. Ten behoeve van het samenstellen van deze toelichting is door Croonen Adviseurs en Monumentenhuis Brabant 9 dagen veldwerk verricht. (Te weten: op 4 t/m 8 april 2011, 25 januari, 2 februari, 26 en 27 maart 2013). Daarmee is invulling gegeven aan de verplichting uit de Beleidsregel Stimulering Gemeentelijke Archeologie- c.q. Erfgoedkaarten 2009-2011 van de Provincie Noord-Brabant, namelijk minimaal 1 dag veldwerk per 2.000 ha.

De kaart is tot stand gekomen op grond van een provinciale subsidieregeling, bedoeld voor het stimuleren van de totstandkoming van gemeentelijke cultuurhistoriekaarten in analoge en digitale vorm (bron: Beleidsregel Stimulering Gemeentelijke Archeologie- c.q. Erfgoedkaarten 2009-2011).

Het kaartmateriaal is vervaardigd onder verantwoordelijkheid van het bureau Croonen Adviseurs. Het toelichtende rapport is door Croonen Adviseurs in concept opgesteld en door het Monumentenhuis Brabant aangevuld en uitgewerkt.

1.2 Doelstellingen

Het doel van de cultuurhistoriekaart is het inzichtelijk maken van het aanwezige historisch-geografische erfgoed, het historisch-(steden)bouwkundige erfgoed en het historisch groen in de gemeente Woensdrecht. De cultuurhistoriekaart heeft allereerst een belangrijke attentiewaarde. De cultuurhistoriekaart vormt een basisdocument van waaruit zaken als waardering, erfgoedbeleid en publiekseducatie verder uitgewerkt kunnen worden. Tevens maakt de kaart het mogelijk om te bepalen waar ruimtelijke ontwikkelingen versterkt kunnen worden door cultuurhistorische waarden, of daarvoor juist bedreigend kunnen zijn. De kaart biedt de gemeente een kader om een goed onderbouwde afweging te maken ten behoeve van cultuurhistorie.

De kaart kan beschouwd worden als een eerste en belangrijke stap naar een gemoderniseerd monumentenbeleid. Het meewegen van cultuurhistorische belangen in de ruimtelijke ordening is één van de pijlers van de Modernisering Monumentenzorg (MoMo), het sinds 2009 ingezette rijksbeleid ten aanzien van cultureel erfgoed.

De wijziging van het Besluit ruimtelijke ordening (Bro) per 1 januari 2012 is een concrete uitwerking hiervan. Artikel 3.6.1, lid 2, onderdeel A van het Bro geeft aan dat gemeenten bij het vaststellen van bestemmingsplannen verplicht zijn het aspect cultuurhistorie mee te nemen in de belangenafweging. Dit heeft tot gevolg dat de gemeente vooraf een analyse moet maken van de aanwezige cultuurhistorische waarden. Voorliggende cultuurhistoriekaart biedt een globaal inzicht in de aanwezige cultuurhistorische waarden in de gemeente Woensdrecht en maakt duidelijk waar nader cultuurhistorisch onderzoek gewenst is.

1.3 Provinciale richtlijnen – opzet

Cultuurhistoriekaart
De gemeentelijke cultuurhistoriekaart inclusief de legenda is gebaseerd op en sluit aan bij de cultuurhistorische waardenkaart van de provincie Noord-Brabant. Dit is een vereiste, verwoord in de provinciale "Beleidsregel Stimulering Gemeentelijke Archeologie- c.q. Erfgoedkaarten 2009-2011".

In het verlengde hiervan heeft de legenda als volgt een uitwerking gekregen:

- Historische bouwkunst:
  rijksmonumenten – gemeentelijke monumenten – overige historische bouwkunst.
- Historisch bouwkundig erfgoed:
  onderverdeeld in verschillende erfgoedcategorieën (o.a. religieus en militair erfgoed).
- Historische stedenbouw:
  conform provinciale indeling, aangevuld met historische bebouwing 1830 en regionale aspecten (verdronken dorp).
- Historische geografie (vlakelementen):
  aanduiding van onder meer voormalig veengebied, polder, kreekrestant.
- Historische geografie (lijnelementen):
  o.a. oude infrastructuur, waterkerende dijk, turfvaart.
- Historisch groen (vlakelementen):
  o.a. houtwal, arboretum, begraafplaats.
- Historisch groen (punten):
  monumentale bomen.
- Historische zichtrelaties:
  schootsveld (conform provinciale aanduiding) en molenbiotoop.

In de legenda van de cultuurhistoriekaart worden de verschillende cultuurhistorische elementen door middel van een eigen symbool weergegeven. Aangegeven zijn: cultuurhistorisch waardevolle objecten (rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten en overige historische bouwkunst), alsook historisch gegroeide ruimtelijke structuren, zoals cultuurhistorisch waardevolle dorpskernen en complexen. Een aparte categorie vormt het militair erfgoed. Historisch geografische vlakken als voormalige veengebieden, havens en wielen zijn eveneens opgenomen. Daarnaast zijn lijnelementen aan te treffen: waterkerende dijken of kades, wegen, wallen en (relicten van) turfvaarten.

De cultuurhistorische waarde van elementen kan mede bepaald worden door hun onderlinge visuele relatie of de visuele relatie met de omgeving. Te denken valt in dit verband aan de zichtrelatie tussen een dorpslint en het omliggende landschap. Dergelijke zichtrelaties zijn op de kaart met een pijl aangegeven. In beginsel staat er alleen een pijl als de zichtrelatie geen deel uitmaakt van de (steden)bouwkundige structuur of een historisch geografisch vlak.

Bij het samenstellen van de rapportage is uitgegaan van een regionale benadering. Om de gemeentelijke kernen in een historische en landschappelijke context te kunnen plaatsen, is een begrip van het ontstaan van het gebied en het daaraan verbonden grondgebruik onontbeerlijk. De cultuurhistoriekaart is toegespitst op het gemeentelijk grondgebied en is daardoor meer gedetailleerd en bruikbaar voor de gemeentelijke praktijk dan de provinciale Cultuur-historische Waardenkaart.

Beleid
De provinciale 'Beleidsregel Stimulering Gemeentelijke Archeologie- c.q. Erfgoedkaarten 2009-2011' schrijft voor dat aan de gemeentelijke cultuurhistoriekaart specifiek gemeentelijk beleid wordt gekoppeld.
Hier wordt invulling aan gegeven door in de legenda achter elke legenda-eenheid in kern-achtige bewoordingen een beleidsvoornemen op te nemen. Een aparte cultuurhistorische beleidskaart wordt niet wenselijk geacht, omdat deze niet praktisch in het gebruik is.

Rapport
De basis voor het toelichtend rapport, zoals dat nu voorligt, is gelegen in het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) dat in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw door de Provincie Noord-Brabant is uitgevoerd. Wat betreft de hoofdstukindeling wordt goeddeels aangesloten bij de hoofdelementen van de cultuurhistoriekaart: historisch-geografisch erfgoed, historisch-(steden)bouwkundig erfgoed en het historisch groen.

Het MIP resulteerde in de bekende 'blauwe boeken' die in de periode 1984-1990 zijn uitgebracht voor alle toenmalige gemeenten binnen de provincie Noord-Brabant. De boeken beschrijven de landschappelijke en historische karakteristieken van de toenmalige gemeenten. Tevens bevatten ze een overzicht (met foto's) van de destijds geïnventariseerde monumentale elementen. Inmiddels heeft een gemeentelijke herindeling (1997) plaatsgevonden, zodat nu voor één gemeente vrijwel altijd meerdere MIP-rapporten van toepassing zijn. Leidraad voor de te beschrijven elementen was daarbij het boek van J.C.M. Michels *'Architectuur en stedebouw in Noord-Brabant 1850-1940*' dat in 1993 uitgebracht is in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project. Sinds de totstandkoming van de MIP-rapporten hebben veranderingen plaatsgevonden met betrekking tot het aanwezige monumentenbestand. De actuele lijsten van rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten en overige historische bouwkunst zijn als bijlagen II, III en IV bij deze toelichting opgenomen.

In deze toelichting is een korte beschrijving opgenomen van de verschillende kernen van de gemeente Woensdrecht. Het is nadrukkelijk niet de bedoeling geweest om een alomvattende geschiedschrijving te vervaardigen. Het gaat hier vooral om een – beknopte – actualisering van de verschillende MIP-rapporten, en niet meer dan dat.

1.4 Definities en begrippen

Cultuurhistorisch erfgoed
Cultuurhistorisch erfgoed bestaat uit archeologische, historisch-(steden)bouwkundige en historisch-geografische objecten en historische groenwaarden. Een inventarisatie van cultuurhistorische erfgoedwaarden bevat daarom een beschrijving van al deze waarden (voor zover aanwezig) in een gebied.

Archeologische waarden zijn de bijzondere zichtbare en onzichtbare resten van vroegere culturen op het land, in de bodem en onder water. Verdronken dorpen vallen hieronder.
Bij historisch-(steden)bouwkundige waarden gaat het om gebouwde elementen met bijzondere betekenis, zoals molens, bruggen, kastelen of beschermde stads- en dorpsgezichten.

Historisch-geografische waarden verwijzen naar de ontstaanswijze en bijzondere plekken van onze cultuurlandschappen, zoals polders, kavelstructuren, terpen en het landschap van de Waterlinies.

Historisch groen tenslotte zijn de bijzondere beplantingen waarmee de mens zijn beleving van het landschap heeft willen beïnvloeden. Dat kunnen monumentale bomen zijn, of bomenrijen langs straten, lanen en dijken, maar ook begraafplaatsen, tuinen, parken of landgoederen.

Waardevast en waardevol erfgoed
Er is een onderscheid tussen waarde**vast** cultureel erfgoed: alles wat al beschermd is vanuit de wet (bijvoorbeeld een beschermd stads- of dorpsgezicht) en waarde**vol** cultureel erfgoed, bijvoorbeeld een beeldbepalend pand.

- Waardevaste elementen: deze zijn vastgelegd in de rijks- en gemeentelijke monumentenlijsten en in de beschermde stads- en dorpsgezichten. Deze culturele erfgoedwaarden hebben een beschermde status.

  De complexen van cultuurhistorisch belang en de cultuurhistorische vlakken van de provinciale Cultuurhistorische Waardenkaart (CHW 2010) zijn door de provincie tevens opgenomen in de Verordening Ruimte en hebben daarmee een doorwerking naar het gemeentelijke ruimtelijke beleid.

- Waardevolle elementen: het betreft hier erfgoed zonder beschermde status. Cultuurhistorisch waardevolle elementen kunnen een belangrijke rol spelen bij het bepalen van een gemeentelijke ambitie. Een bijzondere industriële geschiedenis of de aanwezigheid van diverse waterrelicten kan bijvoorbeeld de focus van gemeentelijk beleid bepalen.

Monumenten
Bij het woord ‘monument’ denken veel mensen in eerste instantie aan een gebouw: een woonhuis, kasteel of kerk. Maar ook andere gebouwde objecten, zoals grafmonumenten, bruggen of fonteinen, kunnen monumenten zijn.

In onze provincie zijn er twee categorieën monumenten met een officiële status: rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten. Kent een aantal provincies ook nog provinciale monumenten, in Noord-Brabant is dat niet het geval.

De begripsbepaling van rijksmonumenten is volgens de Monumentenwet 1988 aldus:

1. vervaardigde zaken welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde;
2. terreinen welke van algemeen belang zijn wegens daar aanwezige zaken als bedoeld onder 1.

Volgens de gemeentelijke erfgoedverordening van Woensdrecht (2010) wordt onder een gemeentelijk monument verstaan: "*een overeenkomstig deze verordening als beschermd gemeentelijk monument aangewezen: 1. zaak, die van algemeen belang is wegens zijn schoonheid, betekenis voor de wetenschap of cultuurhistorische waarde; 2. terrein dat van algemeen belang is wegens een daar aanwezige zaak bedoeld onder 1.*"

Door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is een standaard ontwikkeld voor de waardering van bouwkunst. Daarmee kunnen de monumentale waarden van een gebouw helder en eenduidig vastgesteld worden. De waardering speelt een leidende rol bij de aanwijzing van een gebouw als monument en bij het wijzigen van het beschermde gebouw. De waardering is gebaseerd op vijf hoofdcriteria, die ieder zijn onderverdeeld in een aantal subcriteria. De waarderingscriteria van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zijn als bijlage I bij dit rapport opgenomen.

Overige historische bouwkunst

Naast de rijks- en gemeentelijke monumenten, die een waardevaste status hebben, zijn er objecten en structuren die als cultuur-historisch waardevol aangemerkt kunnen worden, maar die geen officiële monumentenstatus hebben. Ten behoeve van de totstandkoming van de cultuurhistoriekaart is de inventarisatie, gedaan in het kader van het MIP, geactualiseerd. In bijlage IV van de toelichting is het resultaat daarvan opgenomen.
Het betreft hier een globale toets en geen waardebepaling, zodat nader onderzoek naar de cultuurhistorische waarden ten behoeve van een eventuele aanwijzing als gemeentelijk monument of bescherming anderszins, bijvoorbeeld opname op een bestemmingsplankaart, (te zijner tijd) van belang is.
Op de cultuurhistoriekaart is dat dan ook als beleidsadvies bij het legenda-element aangegeven. De waarderingscriteria van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, die bij dit onderzoek toegepast behoren te worden, zijn als bijlage I bij dit rapport opgenomen.

Historisch-geografische waarden en historisch groen

In de cultuurhistorie gaat het om de kwaliteit van de totale leefomgeving. Daarbij gaat het dus niet alleen om gebouwen, maar ook om bijvoorbeeld akkerstructuren, sloten en bomen. Bij het opstellen van een bestemmingsplan in het kader van de wet op de ruimtelijke ordening moet daarom aandacht worden besteed aan landschappelijke cultuurhistorische waarden en aan historisch groen.

1.5 Leeswijzer

Het rapport is zodanig opgezet, dat het achtergronden en toelichting geeft bij de informatie op de gemeentelijke cultuurhistoriekaart. Het plaatst de verschillende objecten in een brede context. Daarbij is het niet de bedoeling geweest om een totale historie van het gebied te schrijven. Dat past namelijk niet in de doelstelling van de onderhavige toelichting.
Het inleidende hoofdstuk bevat het onderzoekkader en de doelstellingen van het onderzoek.
Hoofdstuk 2 verschaft informatie over de gebruikte methoden en de belangrijkste bronnen. Een uitgebreid literatuur- en bronnenoverzicht is eveneens in het rapport opgenomen.
Hoofdstuk 3 is gericht op de historische geografie, die in de kaart is opgenomen.
Hoofdstuk 4 richt zich met name op de cultuurhistorische elementen waaruit de gebouwde omgeving is samengesteld.
Hoofdstuk 5 behandelt de aangebrachte beplanting in het cultuurlandschap.
Hoofdstuk 6 beschrijft in het kort de kernen, die samen de gemeente Woensdrecht vormen.
Hoofdstuk 7 bevat informatie met betrekking tot beleid en noemt kansen voor en bedreigingen van het cultureel erfgoed. Tot slot worden enige aanbevelingen gegeven.

Afbeelding 1: Ossendrecht, Hageland / Leemberg

2. VERANTWOORDING

2.1 Methodiek

Cultuurhistorische aspecten
Bij het beschrijven van cultuurhistorische kwaliteiten in het kader van de cultuurhistoriekaart en deze rapportage spelen de volgende componenten een belangrijke rol:

1. *Het historische cultuurlandschap (vakgebieden: historische geografie en historisch groen)*
   De ordening door de mens van zijn leefomgeving strekt zich dus niet alleen uit tot zijn gebouwen en bouwwerken, maar ook tot wat zich daarbuiten bevindt: het cultuurlandschap met zijn akkers en weilanden, beken en rivieren, landwegen en dijken, bossen en moerassen. Hier zijn de menselijke activiteiten over het algemeen meer in wisselwerking én in balans met het natuurlijke milieu dan in de stad.
2. *De historische gebouwde omgeving (vakgebied: historische bouwkunst)*
   De steden en dorpen, de grote verkeerswegen met hun bruggen, sluizen en viaducten, havens en industriegebieden, vestingwerken en de verspreide bebouwing in het landschap kunnen worden gerekend tot de gebouwde omgeving: het deel van onze leefomgeving waarop de mens het sterkst zijn stempel heeft gedrukt en waar hij ook het grootste deel van zijn leven in doorbrengt.

Begrippen
Vanuit methodisch oogpunt worden de volgende algemene begrippen gehanteerd:
De meest basale bestanddelen van het landschap noemen we: *punt-, lijn- en vlakelementen*. Relatief kleine enkelvoudige objecten, zoals een brug en een kerkje, worden als punt-elementen weergegeven; een weg of een dijk moet worden gezien als lijnelement. Een plein, akkers, een veengebied, een polder zijn vlakelementen.
Een samenstel van gelijksoortige elementen die een duidelijke ruimtelijke samenhang vertonen noemen we een *patroon*. Zo kunnen we een kavelpatroon, wegenpatroon of heggenpatroon onderscheiden. Deze patronen bezitten een lineaire, ruitvormige of radiale structuur.
Een samenstel van ongelijksoortige elementen die een duidelijke ruimtelijke en/of functionele samenhang vertonen noemen we een *ensemble*. Dijken met wielen, molens, sluizen en watergangen kunnen als een ruimtelijk en functioneel samenhangend ensemble worden beschouwd.

2.2 Bronnen

Voor het samenstellen van de gemeentelijke cultuurhistoriekaart en dit rapport zijn vele bronnen en literatuurstudies gebruikt. Bijzondere vermelding verdient de Cultuurhistorische Waardenkaart van de provincie Noord-Brabant, die zowel bron als leidraad was. Daarnaast is gebruik gemaakt van de rapporten van het Monumenten Inventarisatie Project. Voor het militair erfgoed is de website www.forten.nl geraadpleegd, naast de Atlas ‘Historische vestingwerken in Nederland, deel Noord-Brabant’. Begrenzingen van inundatiegebieden zijn vastgesteld op basis van de kaart ‘Overstromingsgebieden’ die deel uitmaakt van de Wateratlas van de provincie Noord-Brabant. Een belangrijke bron vormde ook de studie met bijbehorende kaarten van Renes: ‘West-Brabant: een cultuurhistorisch landschapsonderzoek’.

De informatie, die bij het samenstellen van dit rapport is gebruikt, is zeer divers. Deze is te vinden in het literatuur- en bronnenoverzicht achterin de rapportage. Met name van belang geweest zijn de MIP-rapporten voor de Regio Zuidwest-Brabant en van de voormalige gemeenten Huijbergen, Ossendrecht, Putte en Woensdrecht. Daarnaast is veel informatie afkomstig uit de publicaties van Van Ham, Leenders, Michels en Renes. Tevens is dankbaar gebruik gemaakt van de publicaties van de plaatselijke heemkundeverenigingen.

2.3 Dankwoord

Een actieve en zeer waardevolle inbreng bij de totstandkoming van de cultuurhistoriekaart en deze rapportage hebben de heemkundeverenigingen ‘Het Zuidkwartier’ en ‘De Wilhelmiet’ gehad, evenals de Stichting Menno van Coehoorn. Hun opmerkingen, verbeteringen en aanvullingen waren zeer nuttig en bruikbaar. Behoudens enkele details zijn ze allemaal verwerkt. Bij toekomstige aanpassingen van de kaart zal hun gewaardeerde inzet en betrokkenheid van belang blijven.
Bijzondere vermelding verdienen de dames C. van Loon en S. Brooijmans. Zij waren hier niet alleen ambtshalve bij betrokken, maar waren ook duidelijk merkbaar begaan met het erfgoed in hun gemeente. Belangrijke aanvullende informatie werd door hen aangeleverd.
Dank aan al degenen die een bijdrage hebben geleverd aan dit product!

Afbeelding 2: Woensdrecht, Onderstal

3 HISTORISCHE GEOGRAFIE

3.1 De begrenzing van West-Brabant

Het gebied wat nu West-Brabant wordt genoemd, is niet altijd een duidelijk te onderscheiden eenheid geweest. Landschappelijk gezien vormden wateren die behoren tot de Scheldedelta in het verleden wel duidelijke grenzen. Aan de oostzijde van het gebied kan het riviertje de Donge als natuurlijke grens worden beschouwd. De zuidgrens is echter kunstmatig en door staatkundige oorzaken bepaald. De staatkundige situatie rond West-Brabant is te volgen vanaf ongeveer 1200.

De graaf van Holland wilde zijn invloedssfeer uitbreiden naar het zuiden, hetgeen tot conflicten leidde met zijn leenheer, de hertog van Neder-Lotharingen. Aan het eind van de dertiende eeuw liep de grens tussen Holland en Brabant ten zuiden van Geertruidenberg in een vrijwel rechte lijn naar de rivier de Mark ten zuiden van Zevenbergen. Zevenbergen en Klundert behoorden tot het gebied van de heer van Strijen, een leenman van de graaf van Holland. Ook de heer van Breda was een machtig grootgrondbezitter, die zijn territorium in westelijke en zuidelijke richting wist uit te breiden. Hij beschouwde zich als heer in vrijwel geheel West-Brabant, met uitzondering van de locaties waar andere heren en kloosters oudere rechten hadden. In 1287 vond een splitsing plaats van het land van Breda in de heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom. De hertog meende ook nog aanspraak te maken op het gebied, dat hij als een uithoek van zijn territorium bleef beschouwen.

In de vijftiende eeuw kwam Stad en Land van Breda, later de Baronie genoemd, in bezit van de graven van Nassau. Dit bezit strekte zich vervolgens ook uit over stad en land van Steenbergen, Dinteloord en Prinsenland, Willemstad en Ruigenhil met de aangrenzende Hollandse heerlijkheden en steden: Niervaart en Klundert, Zevenbergen, Hooge en Lage Zwaluwe, Geertruidenberg met Made, Drimmelen en Standhazen. Alleen Stad en Land van Bergen op Zoom – later het Markiezaat geheten – bleef daarbuiten.
De noordgrens (met Holland) in de noordwesthoek is pas in de zestiende eeuw bij de bedijkingen voorgoed vastgelegd. De zuidgrens ontstond doordat aan de zuidzijde van de heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom enige abdijen (Tongelre en St.-Michiels) erin slaagden de invloed van Breda en Bergen op Zoom terug te dringen. Zodoende tekende zich reeds vóór de Tachtigjarige Oorlog in grote lijnen de huidige rijksgrens af. Gevolg van de Tachtigjarige Oorlog was, dat hier een scherpe scheiding met het zuiden ontstond. Deze werd in de Franse tijd nog versterkt dankzij de Franse voorkeur voor natuurlijke grenzen. Een eenheid is echter pas na de Franse tijd gevormd, waarbij in 1815 de naam Noord-Brabant ontstond. Het westelijk deel daarvan is West-Brabant. Binnen dit gebied ligt de gemeente waarvan de cultuurhistorische waarden in deze toelichting worden besproken (Van Ham, 1981)

De begrenzing van de Regio Zuidwest-Brabant
Op basis van het Monumenten Inventarisatie Project zijn binnen de provincie Noord-Brabant verschillende regionale gebieden onderscheiden. De *Regio Zuidwest-Brabant* beslaat, zoals de naam aangeeft, het zuidwestelijk deel van de provincie Noord-Brabant. Ten noorden ervan ligt de Regio Brabants kleigebied, ten oosten de Regio Tilburg. Aan de westkant bevinden zich de Zeeuwse eilanden Tholen en Zuid-Beveland. De zuidelijke begrenzing valt samen met de landsgrens tussen Nederland en België. (M.I.P. Regio Zuid West Brabant, 1990).

3.2 Geologie en bodem

In westelijk Noord-Brabant zijn twee deellandschappen te onderscheiden: het Hoge (het zandgebied) en het Lage (het kleigebied). Deze indeling is met name ingegeven om grotere verbanden te leggen die structurerend zijn voor het historisch gegroeide landschap. De noordgrens van het Hoge loopt ruwweg vanaf Terheijden even ten zuiden van de Mark en Dintel tot aan Oud Gastel, vandaar zuidwaarts tot aan de grens met Roosendaal. Vervolgens westwaarts langs de zuidelijke gemeentegrens van Steenbergen tot aan De Kladde bij Halsteren. Vandaar gaat het zuidwaarts naar het Zoommeer en dan verder naar Ossendrecht en Zandvliet.

Geologie en bodemgesteldheid regio Zuidwest-Brabant (het Hoge)
Geologisch gezien behoort zuidwestelijk Brabant praktisch in haar geheel tot het westelijk deel van het Brabants zandplateau. In het westen wordt dit plateau begrensd door een steile rand, die ook wel wordt aangeduid als de Hoge Rand, of de Brabantse Wal. Het zandplateau vertoont een daling in noordwestelijke richting. Het wordt doorsneden door een groot aantal beekdalen, die deze richting ook volgen. De hoogste delen zijn de jonge dekzandruggen en de (beboste) stuifzandcomplexen. Ten noorden en ten westen van de zandgronden ligt een strookvormige zone waar de bodem uit zeeklei bestaat. Het merendeel van de afzettingen (rivierzand, dekzand en leem) die hier aan of nabij het oppervlak liggen, dateert uit de periode van het Pleistoceen (tot circa 10.000 jaar geleden). Deze afzettingen zijn in hoge mate bepalend geweest voor de bodemgesteldheid en de aard van het reliëf. De stad Steenbergen ligt aan de rand van dit zandplateau, op een uitloper van een pleistocene dekzandrug. De kernen van de gemeente Woensdrecht liggen volledig binnen dit zandgebied. Gedurende de jongste geologische periode, het Holoceen, ontstonden de stuifzanden, beekdalgronden en veenzones. De oudste afzettingen binnen het westelijk zandplateau bestaan uit lagen fijne zanden en kleien. De bovenste lagen zijn veelal zandig. Deze lagen zijn ontstaan door rivierafzettingen van het toenmalige stroomstelsel van de Rijn.

Afbeelding 1: Kamduin bij Huijbergen

Dekzand en stuifzand
Tijdens het Laat-Pleistoceen (ca. 13.000-10.000 jaar geleden) werden de rivierafzettingen voor een groot deel overdekt door afzettingen die dankzij de wind werden gevormd, de dekzanden. In die koude en droge periode, het Weichselien genaamd, was er een lage grondwaterstand en weinig begroeiing, waardoor veel bodemmateriaal door de wind kon worden verplaatst. Het oude dekzand vertoont een licht golvend reliëf, afhankelijk van de ondergrond ter plaatse. De dikte varieert van enkele decimeters tot enkele meters.

Tijdens de laatste fase van de Weichselien-ijstijd kwam het ‘jonge of lokale dekzand’ tot afzetting. Dit zand is minder fijn van samenstelling en bevat ook minder leem dan het oude dekzand. Vanwege de overheersende noordwestelijke winden ontstonden zuidwest-noordoost gerichte dekzandruggen. Een deel van het jonge dekzand is afkomstig uit drooggevallen dalen van beken en riviertjes. Op enige afstand daarvan werd het weer neergelegd in de vorm van evenwijdig aan de beken lopende ruggen. Deze hogere zandruggen bleken later bij de ontginning van het gebied een geschikte locatie voor landbouw en bewoning. Door opgestoven rivierzand zijn de hoge *‘kamduinen’* op de Brabantse Wal ontstaan.

Gedurende het Holoceen ontstonden stuifzandcomplexen als gevolg van het lokaal verwaaien van pleistoceen zand, o.a. bij Hoogerheide en Huijbergen. Hoewel klimatologische factoren zeker hebben bijgedragen tot de stuifzandvorming, is dit verschijnsel pas op grote schaal opgetreden in historische tijden, nadat de vegetatie op de leemarme jonge dekzandgronden was verwoest door het steken van plaggen, overbeweiding en het afbranden van de vegetatie. Het stuifzandgebied, dat inmiddels door beplanting met naaldhout is vastgelegd, heeft een onregelmatig geaccidenteerd oppervlak. Als gevolg van verspoeling van de hogere gronden werd in de beekdalen zand en klei afgezet. In deze beekafzettingen komt hier en daar veen voor.

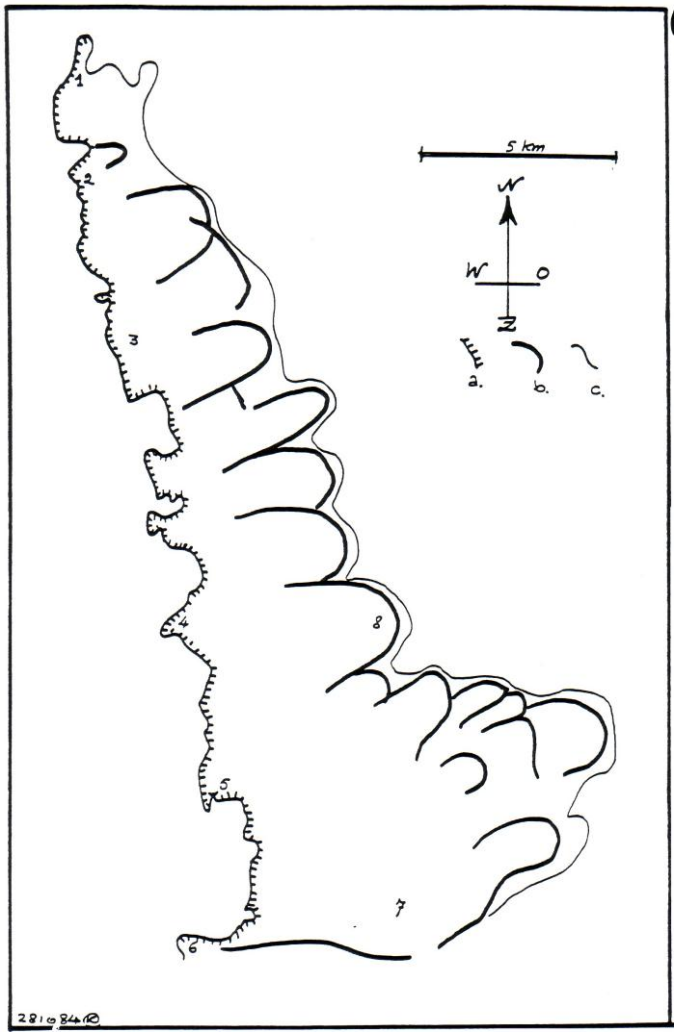

Afbeelding 2: Schets van opbouw Brabantse Wal:
a. steilrand; b. duinenrug; c. oostgrens duinengebied.
1. Lepelstraat; 2. Halsteren; 3. Bergen op Zoom; 4. Woensdrecht;
5. Ossendrecht; 6.Zandvliet; 7. Putte; 8. Huijbergen (Bron: K. Leenders, 1996)

Toen het klimaat geleidelijk warmer en vochtiger werd, steeg de grondwaterspiegel. Op lage plekken met een stagnerende waterafvoer waren de omstandigheden gunstig voor het ontstaan van veen. Een groot deel van de lagere zandgronden binnen de regio is daardoor overdekt geraakt met veen (Renes, 1984; Leenders 1989). Dit (hoog)veen sloot in het westen (Zeeland) en in het noorden (Brabants Kleigebied) aan op de daar gelegen laagvenen en in het noord-oosten op de venen van de Langstraat (regio Tilburg). Van deze venen is thans nauwelijks iets overgebleven. Dit is op de eerste plaats veroorzaakt door afgraving voor turfwinning vanaf ca. 1250 na Chr. Rond 1300 was dit gebied een van de belangrijkste centra voor turfproductie in de Nederlanden. Verder verdween het veen als gevolg van inklinking en oxidatie. Nu ligt hier (weer) het pleistocene zand aan de oppervlakte. Plaatselijk treffen we nog restveen aan. De inrichting van het cultuurlandschap binnen het genoemde gebied bevat relicten die verband houden met de vroegere veenafgraving.

De zeeklei langs de noord- en westrand van de zandgronden dateert uit de jongste fase van het Holoceen. Aan de noordkant van de regio is deze afzetting ten gevolge van de invloed van de zee tot circa 1,5 meter +NAP over het zand opgeslibd. Langs de westzijde is de overgang van zand naar klei scherp gemarkeerd door de rug van Ossendrecht over Hoogerheide naar Halsteren. De ‘Brabantse Wal’ ligt hier als een steilrand langs het vlakke polderlandschap. Deze erosiewand heeft een hoogte die varieert van 3 tot 20 meter +NAP. Op de noordelijke, meer geleidelijke overgang van zand naar klei heeft veenvorming plaatsgevonden, in dit geval voornamelijk in de vorm van riet- en zeggeveen. Ontginning en afgraving hebben ook hier het veen grotendeels doen verdwijnen. De restanten zijn veelal door zeeklei overdekt geraakt.

De groeve en kalkzandsteenfabriek Boudewijn
De groeve Boudewijn ligt op het terrein van het voormalige herstellingsoord Dennenheuvel in Ossendrecht. De afgraving laat een uniek aardkundig verschijnsel zien. Een wand van de groeve toont laagsgewijs een doorsnede van de Brabantse Wal. Hier ligt een kleilaag, de Laag van Tegelen, dicht aan de oppervlakte. De laag is circa 1 tot 2,5 miljoen jaar oud. Het is een afzetting van de Schelde, die hier van noord naar zuid onderlangs gelopen heeft. Het water heeft de grond over een lange periode afgekalfd. De steilrand is ontstaan ten gevolge van riviererosie. Gedurende de laatste ijstijd, tijdens een zeer koude en droge periode, is hierop een circa 5 meter dik pakket dekzand afgezet als gevolg van zandverstuiving door de wind vanuit de drooggevallen rivierdalen.

Afbeelding 3: Ossendrecht, groeve Boudewijn (bron: www.woensdrecht.nl)

De kalkzandsteenfabriek is inmiddels niet meer in gebruik. De groeve is een van de weinige plaatsen in de regio waar nog 'het binnenste van de aarde' te zien is. In het verleden zijn veel meanderende beken en groeves 'opgeruimd', omdat men de geologische en toeristische waarde ervan destijds nog niet besefte. Zo heeft Woensdrecht bijvoorbeeld de groeves aan de Rijzendeweg en de Steenstraat met groenafval gevuld en afgedekt, aldus dr. C. Kasse van de Vrije Universiteit Amsterdam, die hier jaarlijks met geologiestudenten op excursie komt. (De Bruijn en Van den Hoven, 2001).

Aan de Zandstraat te Ossendrecht bevindt zich nog een groeve die niet meer in gebruik is, groeve De Bunt. De schoorsteen van de voormalige steenfabriek vormt nog een 'landmark' en een herinnering aan een industrie die veel inwoners van de regio een broodwinning bood.

Afwatering
De Roosendaalsche Vliet zorgt voor de afwatering van het noordwestelijk deel van deze regio. Ze wordt gevoed door een aantal kleine stroompjes. De Vliet stroomt eerst noordwaarts, om vervolgens, bij het bereiken van de zeekleigronden ten noorden van Roosendaal, een westelijk verloop aan te nemen. De Roosendaalsche Vliet en het laatste deel daarvan, de Steenbergsche Vliet, monden uit in het Volkerak bij Benedensas.

Het zuidwestelijk gedeelte van de regio heeft een grotendeels kunstmatige afwatering. De noordelijke helft loost haar water via de Zoom op de Oosterschelde. De Zoom is een voormalige turfvaart, die in 1429 gegraven werd. Een aantal zeekleipolders bij Woensdrecht loost via de Agger-Kapitale Uitwatering op het Markiezaatsmeer, waarna het water in de Oosterschelde terechtkomt. Bij Halsteren wateren de zeekleigronden af via het Lange Water, een oude kreek.

Omstreeks 1850 liet de afwatering van Zuidwest-Brabant nog veel te wensen over. Men ondervond overlast van regelmatig buiten hun oevers tredende beken, vooral bij langdurige regenval. Scherpe bochten en ondiepten bemoeilijkten de waterafvoer. Veel stroompjes waren dichtgeslibd of slecht onderhouden. In de tweede helft van de negentiende eeuw namen de problemen toe als gevolg van ontginning van de woeste gronden, waardoor het aanbod van af te voeren oppervlaktewater werd verhoogd. Plaatselijk werden beekbeddingen uitgediept en scherpe bochten genormaliseerd. Een meer grootschalige aanpak van de wateroverlast bleek echter noodzakelijk. Daartoe werden in 1878 waterschappen opgericht. Nieuwe ingrepen waren het gevolg. Ter beheersing van de afvoer heeft men in een aantal waterlopen stuwen geplaatst.
Reorganisatie van de waterschappen leidde tot de oprichting van een nieuw hoogheemraadschap voor geheel West-Brabant. In 1983 werd een oud plan gerealiseerd door de voltooiing van het Mark-Vlietkanaal. Deze waterweg verbindt de Mark/Dintel bij Stampersgat met de Vliet ter hoogte van Gastelsveer. Door de aanleg ervan zijn de mogelijkheden tot beheersing van de afwatering in Zuidwest-Brabant verder toegenomen (M.I.P. regio Zuid West Brabant, 1990).

Geologie en bodemgesteldheid Regio Brabants Kleigebied (het Lage)
De oudste bodemlagen die voor het ontstaan van westelijk Noord-Brabant van belang zijn, werden achtergelaten door de zee, de Rijn en de Maas. Ze liggen in het noorden echter vrij diep in de ondergrond. In het zuiden, op de hoge rand, ligt de bovenzijde van deze afzettingen tussen 25 en 30 meter +NAP, in het noorden tot 12 meter -NAP. De geologische afzettingen vertonen van zuid naar noord dus een sterke daling.

Het laaggelegen gebied was gevoelig voor overstromingen en dijkdoorbraken, waarbij het land onder water kwam te staan. De hier aanwezige veenresten van het onder vochtige omstandigheden aangegroeide veengebied verziltten onder invloed van het binnendringende zoute water. Dit verzilte veen werd op grote schaal ontgraven voor de turf- en zoutwinning. Als kleigronden hoog genoeg waren opgeslibd, werden ze ingedijkt en in gebruik genomen als akkerland. (Kluiving e.a., 2006). De laaggelegen kleigronden aan de voet van de Brabantse Wal op de grens met Zeeland vormen binnen de gemeente Woensdrecht een gebied met een geheel eigen ontwikkeling. Bij inpolderingen en grondgebruik wordt hier nader op ingegaan.

Afbeelding 4: Ossendrecht, Noordpolder

3.3 Natuur en cultuurlandschap

Het begrip landschap

Het begrip *'landschap'* zorgt voor heel wat verwarring. Eigenlijk verstaan we daar allemaal iets anders onder, zo blijkt o.a. bij het lezen van beleidsnota's.

Wat is eigenlijk een landschap? Leenders geeft hiervoor twee definities:

1) Een landschap is een deel van de ruimte aan het aardoppervlak, dat bestaat uit een complex van relatiestelsels, ontstaan door de werking van gesteente, water, lucht, planten, dieren en de mens, en dat door zijn uiterlijke verschijningsvorm een te onderscheiden geheel vormt.
2) Het landschap is het zintuiglijke en hoofdzakelijk visueel waarneembare gedeelte van het aardopppervlak, dat zich uitstrekt tot aan de gezichtseinder, hetzij tot aan de ultieme skyline. Het wordt als een min of meer gestructureerd dynamisch geheel waargenomen.

De eerste definitie legt de nadruk op ecologische relaties in het landschap; de tweede meer op de waarneembare structuur. De eerste doelt tevens op de classificeerbaarheid (een te onderscheiden geheel). Bij classificeerbaarheid moeten we bijvoorbeeld denken aan: open/gesloten, oud of jong, of een polderlandschap.

Door tal van invloeden verandert het landschap voortdurend. Zelfs onder puur natuurlijke omstandigheden verandert het landschap: na een pioniervegetatie volgt een successie van begroeiing die leidt tot een climaxvegetatie, welke uiteindelijk weer zal vervallen. Daarna begint een nieuwe begroeiingsreeks. Zo zal bijvoorbeeld een ven uiteindelijk dichtgroeien en een veenplek worden.

Landschapsbouw is het doelbewust creëren van landschappen, of het 'verbeteren' daarvan door de mens. Dit gebeurde al vroeg bij de creatie van landgoederen en later bij de ruilverkavelingen. Het landschap kan van deze kunstmatige ingrepen nog getuigen: het bevat (cultuur)historische informatie (Leenders, 1996).

Natuur is voor tevredenen of legen.
En dan: wat is natuur nog in dit land?
Een stukje bos, ter grootte van een krant,
Een heuvel met wat villaatjes ertegen.

Wie kent ze niet, deze dichtregels van J.C. Bloem in zijn gedicht 'De Dapperstraat'?
Echte natuur is hier schaars, want Nederland is grotendeels een 'gemaakt' land. Sterker nog, er is in heel Nederland geen gebied meer te vinden dat niet is ontstaan, of ten minste ingrijpend veranderd, als gevolg van menselijk handelen. Het laatste stukje 'oerbos' in Nederland, bij Beekbergen op de Veluwe, werd in 1871 feestelijk gekapt: eindelijk was de natuur volledig getemd. In die zin is heel Nederland dus 'cultuurlandschap'.

Al van oudsher heeft de mens het hem omringende land gebruikt en omgevormd. Heidelandschappen zijn doorgaans ontstaan onder invloed van de mens. Polders zijn helemaal een kunstmatige ontwikkeling. Tot circa 1900 verliep dit proces weliswaar gestaag, maar niet in hoog tempo. De ontwikkelingen zijn echter in een stroomversnelling geraakt na de Tweede Wereldoorlog door de toenemende industrialisatie en de bevolkingsgroei. De onbebouwde landschappelijke omgeving moest plaatsmaken voor industrieterreinen en stadsuitbreiding en daarmee kwam zowel de natuur als de cultuurhistorie in de gevarenzone.

In de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw werd het 'natuurlijke' landschap 'ontdekt' en werden de eerste beschermingsmaatregelen getroffen. In de jaren zeventig maakte de belangstelling voor het landschap deel uit van een bredere bewustwording van de bedreigingen waaraan de omgeving blootstond: het waren ook de jaren van het opkomend milieubesef. In deze jaren zien we bijvoorbeeld de proef om Nationale Landschapsparken te stichten: nog altijd de enige serieuze poging om in Nederland historisch gegroeide landschappen te beschermen. De Nationale Landschappen hebben het niet gehaald. In het algemeen konden de pogingen om cultuurlandschappen en de bijbehorende natuur in onderlinge samenhang te beschermen, de teruggang van beide niet keren. Daarop volgde een periode waarin delen van de natuurbescherming zich van het cultuurlandschap afkeerden. Men begon met veel succes nieuwe cultuurlandschappen in te richten die op natuurlijke landschappen leken en waarin geen plaats was voor landbouw en andere menselijke activiteiten. De Ecologische Hoofdstructuur vormde een succesvol en aansprekend concept, maar ging ten koste van de aandacht voor historische cultuurlandschappen en ging soms zelfs ten koste van de landschappen zelf. In de jaren negentig kwamen de historische cultuurlandschappen weer langzaam terug in de aandacht. Vanaf 1995 werden zaken op de Werelderfgoedlijst geplaatst als Schokland, de Stelling van Amsterdam en de molens van Kinderdijk en de Beemster, in feite allemaal cultuurlandschappen. In 1999 verscheen de Nota Belvédère, waarin vier ministeries de wens ontvouwden om 'cultuurhistorie' en met name de historische landschappen, een grotere rol te geven in de ruimtelijke ordening.

Een andere ontwikkeling was de grootschalige verstedelijkingsopgave, die werd geformuleerd in de Vierde Nota Extra (bekend onder de afkorting Vinex), een aanvulling op de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening waarin de rijksoverheid een grootschalig bouwprogramma introduceerde voor de periode 1995-2005.

Anders dan in eerdere grootschalige bouwopgaven, zien we in deze periode allerlei aanzetten om erfgoed te integreren in de nieuwe wijken, als middel om de wijken een eigen gezicht te geven. Of, anders gezegd, om nieuwe bewoners van een nieuwe wereld te voorzien van een omgeving, van verhalen die de wijk anders dan de andere maken. Die pogingen maken deel uit van een bredere beweging van thematisering van stadswijken, bedoeld om een gevoel van gemeenschappelijkheid en een binding met de woonomgeving te bieden. (Renes, 2011).

Binnen de gemeente Woensdrecht zijn verschillende natuurgebieden te vinden. Doorgaans zijn ze onder invloed van menselijk ingrijpen ontstaan. De voornaamste natuurgebieden worden hieronder kort besproken.

Hogerwaardpolder
Deze (jonge) polder wordt ingericht als natuurontwikkelingsgebied en ligt gedeeltelijk binnen de gemeente Woensdrecht, gedeeltelijk binnen de gemeente Reimerswaal. Het natuurgebied wordt beheerd door Stichting Het Brabants Landschap. In de zuidwesthoek van de Hogerwaardpolder ligt nog een klein restant van de voormalige 'Geule', een kreek die tot ver in de negentiende eeuw Zeeland en Brabant van elkaar scheidde. Beide provincies kregen hier voor het eerst een vaste verbinding door een spoorwegdam, waarna in 1893 door bedijking de Hogerwaardpolder ontstond. Nog in 1976 werd een groot deel van het kreekrestant gedempt. In 1998 is de Geule aan de hand van oude hoogtelijnenkaarten gereconstrueerd, compleet met kreekrug. Daarbij is gekozen voor een eigen waterhuishouding.

De Bunt
De Bunt is een natuurgebied op de grens van Woensdrecht en Ossendrecht. Het ligt ten westen van de weg van Hoogerheide naar Calfven, op het hoogste punt van de steilrand van de Brabantse Wal, twintig meter boven de zeespiegel. Op dit punt komen zeer oude en jonge geologische afzettingen naast elkaar voor.

Afbeelding 5: Hoogerheide, De Bunt (bron: www.funda.nl)

Het Kooibos
Het Kooibos ligt als een groene bufferzone tussen het industriegebied De Kooi en de bebouwde kom van Hoogerheide. Het is het laatste restant van wat ooit een uitgestrekt bos was. Bij het kooibos behoorde een eendenkooi. De aanleg van de landingsbanen van de vliegbasis heeft deze locatie volledig verstoord. Dit bosgebied en het aangrenzende gebied Kooiduin werden in de jaren dertig in het kader van de werkloosheidsbestrijding gekapt, ontgonnen, respectievelijk afgevlakt.

Afbeelding 6: Hoogerheide, akker- en bosgebied bij vliegbasis

Kortenhoef
Het natuurgebied Kortenhoef maakt deel uit van het grensoverschrijdende Nationaal Park De Zoom/Kalmthoutse Heide. Begin twintigste eeuw is getracht, dit gebied te ontginnen, onder meer door er fruitbomen en bessenstruiken aan te planten. Die wilden er echter niet goed gedijen. Tot na de Tweede Wereldoorlog werd het gebied van stuifzanden, heide en moerassen alleen gebruikt door de buntstekers, die de buntwortels gebruikten om er bezems van te maken. In de jaren vijftig is het hele gebied veranderd. Door drainage en het graven van sloten werden de moerassen drooggelegd, en er werden bossen aangeplant.

In de jaren zeventig van de vorige eeuw is het gebied aangekocht door het toenmalige ministerie van Cultuur Recreatie en Milieu (CRM) en Camping Familyland. In 1980 heeft CRM haar gedeelte overgedragen aan Staatsbosbeheer, die er een open heideveld van maakte met verspreide struiken, bosjes en drassige plekken. Het gebied wordt begraasd door geiten en schapen.

Woensdrechtse Heide
De Woensdrechtse Heide is een 69 hectare groot natuurgebied, gelegen ten noorden van het vliegveld Woensdrecht. Dit is een terrein bestaande uit stuifzand en gemengd bos. Door het bos stroomt een kleine beek.

Noordpolder
Deze polder ligt ten westen van Ossendrecht en grenst in het oosten aan de Schenkeldijk, in het zuiden aan de Oude Dijk en in het oosten aan de weg Calfven-Aanwas. Het is een oud poldergebied met weidegrond onderaan de Brabantse Wal. Het vroegere ontginningspatroon uit circa 1600 is hier en daar nog duidelijk herkenbaar. Het gebied wordt thans ingericht als natuurgebied door de vereniging voor Natuurmonumenten, waarbij wordt getracht het waterpeil zodanig te reguleren dat de waardevolle kwelstroming vanaf de hogere zandgrond weer toeneemt. Ten gevolge van drinkwaterwinning en peilverlaging in de landbouw is ernstige verdroging opgetreden.

De Pottenbergen
De Pottenbergen is de naam voor een wijk in het westen van Ossendrecht en voor een bos direct ten noorden hiervan. Het bosgebied is 126 hectare groot en is eigendom van NV Delta Nutsbedrijven. Het is een waterwingebied, beplant met naaldbos. Het bos is aangeplant op een stuifzandgebied, wat goed te zien is aan het heuvelachtige karakter van het terrein.

Paardenven
Deze locatie ligt 2 kilometer ten noordwesten van Huijbergen, noordoostelijk van de vliegbasis Woensdrecht, tussen de Moerkantsebaan en het hek van de basis. Het gebied waar nu de vliegbasis ligt, was vroeger ‘woeste’ grond. Er lagen bossen, heide en vennen. De oorsprong van de vennen is deels natuurlijk: laagtes in het veld, en deels te wijten aan de turfwinning. Op een kaart van 1743 ligt ter hoogte van het huidige Paardenven een serie vennetjes met de naam Persvennetjes. Op een kaart van 1850 zijn die verdwenen en ligt op die plek een ven met de naam Paardenven. Veel van de vennen die op de oude kaarten nog voorkwamen, zijn inmiddels verdwenen, hetzij als werkverschaffingsproject, hetzij bij de aanleg van de basis. Nu liggen er op het terrein van de basis nog slechts twee vennen, beide aan de zuidkant: het Meeuwisseven en het grotere Afgelaten Ven, direct naast de verkeerstoren.

Staartse Heide en Staartse Duinen
Dit is de naam van een natuurgebied op 1 km ten zuiden van Huijbergen, westelijk van de Belgische grens en oostelijk van de Abdijlaan. ‘Staart’ is een vormaanduiding voor een smal, langgerekt perceel. Het is een heuvelachtig bosgebied dat grotendeels bestaat uit dennenbossen die in de jaren zestig van de vorige eeuw zijn aangeplant op de heide. Er zijn nog enkele kleine heideveldjes over, met opslag van berk en eik. Het gebied maakt deel uit van het grensoverschrijdende Natuurpark De Zoom/Kalmthoutse Heide.

Walse Duin
Het Walse Duin is een dertig hectare groot natuurgebied bestaande uit naaldbos, heide en stuifduinen, gelegen 2 kilometer ten noorden van Huijbergen en noordelijk van buurtschap Overberg. Aan de oostkant grenst het aan België, in het westen aan de vliegbasis Woensdrecht.

De *Hogenberg* is het hoogste punt in de regio. Op de top ligt een steen met inscriptie RD, dat aangeeft dat het een meetpunt is in het stelsel van de rijksdriehoeksmeting. De heuvel ligt in privé-domein van het landgoed de Putse Moer.

Moretusbos
Dit bos is genoemd naar jonkheer Johannes Josephus Moretus, een telg van de rijke Antwerpse drukkersfamilie Plantijn, wiens geslacht het in dit bos liggende landgoed Ravenhof bezat van 1679 tot 1980. In dat jaar werd het verkocht aan de toenmalige gemeente Putte, die het op haar beurt overdroeg aan Staatsbosbeheer. Het landgoed ligt gedeeltelijk op Belgisch grondgebied.

Stoppelbergen
De Stoppelbergen is een bosgebied tussen Putte en Ossendrecht, wat gedeeltelijk op Belgisch grondgebied ligt. Het is een voormalig stuifzandgebied, dat beplant is met naaldbos om het verstuiven tegen te gaan. De zeeden is hier een kenmerkende boomsoort. In dit gebied staat de grenspaal 261, op 4 km ten westen van Putte, 2,5 km ten zuiden van Ossendrecht en 1,4 km ten zuiden van de buurtschap Plaatsluis (plaatselijk 'Platluis' genoemd).

De Zoom/Kalmthoutse Heide
Dit is een grensoverschrijdend natuurpark, wat de status heeft van een Nationaal Park.

Afbeelding 7: Woensdrecht, bosgebied bij Onderstal

3.4 Veen en zout

Veen: het bruine goud van West-Brabant
In de dertiende eeuw hadden de Vlaamse steden grote behoefte aan turf als brandstof, dat in de eigen omgeving inmiddels grotendeels was afgegraven. Hout uit de Vlaamse bossen was geen alternatief: ook die waren al zo geplunderd, dat de graaf van Vlaanderen zich genoodzaakt zag om een kapverbod in te stellen. Daarom richtte men de blik noordwaarts op nog onontgonnen veengebieden. Vlaamse kloosters en rijke stedelingen investeerden geld, kennis en menskracht om de West-Brabantse venen te exploiteren. De 'moernering' was een winstgevende business. Veel van de tegenwoordige kernen danken hieraan hun ontstaan. De veengronden ('moeren') werden uitgegeven door de adel. De heer van Strijen, de hertog van Brabant en de graaf van Holland verkochten delen van hun 'wildernissen' waarin deze veenpakketten lagen. Vaak verkochten de kopers op hun beurt weer gronden of delen daarvan door aan anderen. In 1264 kocht ene Willem Bollaard een veengebied aan in Huijbergen. Hij was daarmee een van de voorlopers van honderden kapitaalkrachtige personen die in de tweede helft van de dertiende eeuw kleine of grote stukken veen verwierven ten behoeve van de turfwinning. Aan de grootschalige turfwinning kwam omstreeks 1350 een einde, mede als gevolg van de verminderde vraag door bevolkingsterugloop (pestepidemie). Op steeds kleiner wordende schaal bleef de turfwinning voortbestaan tot in de negentiende eeuw.

Afgegraven venen werden vaak tot cultuurgronden omgevormd, als de ondergrond daar geschikt voor kon worden gemaakt. Waar de ondergrond vrijkwam na het afgraven van het veen, werden vaak boerderijen gesticht. In het zuidelijk deel bleef tot eind negentiende eeuw de heide overheersen, al dan niet gelegen op afgegraven veengronden (Van den Bulck, 2010).

De vervening kende echter ook een keerzijde. Door de ontwatering begon het veen sterk in te klinken en kwamen de gronden steeds lager te liggen. Oprukkend zeewater vormde een bedreiging, vooral in de buitendijkse gronden, waar al landbouwgrond was ontstaan in kleine poldertjes. Ten noorden van Antwerpen, waar de oudste polders lagen en de inklinking het verst gevorderd was, traden in 1299 al grote overstromingen op. In 1350 lag de zee al tot de lijn Oudenbosch-Zevenbergen. Inklinking en turfwinning hadden het lage deel van West-Brabant kwetsbaar gemaakt voor overstromingen. De dijken verzwakten door ontgraving van het veen en slecht onderhoud. Dit had tot gevolg dat een groot aantal dorpen voorgoed van de aardbodem verdween door enkele rampzalige stormvloeden.
Vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw heeft Leenders uitgebreid onderzoek verricht naar de verdwenen veengebieden. Veel van wat we nu weten, is te danken aan zijn naspeuringen in archieven en veldwerk. Uit de resterende *'moercijnsen'* viel bijvoorbeeld te reconstrueren, dan de veenpercelen van boerenverveningen 1 tot 2 ha. groot waren (Leenders, 1989).

Selnering
Naast turf werd uit het veen ook zout gewonnen. Het veen dat duizenden jaren eerder was ontstaan op het pleistocene dekzand, raakte steeds vaker door de zee overstroomd en later ook met klei bedekt door het opdringende water vanuit Zeeland. Daarbij werd het zoete water dat in het veen aanwezig was, door zout water verdrongen. Dit zoute veen werd onder de klei weggegraven. Vaak gebeurde dat buitendijks. Het zoute veen werd gedroogd en verbrand.
De zoute as die daardoor overbleef, werd naar zogenaamde zoutketen vervoerd. Daar voegde men in grote kuipen zout water toe aan de as en verhitte men dit mengsel zo lang, tot het water was verdampt en zout overbleef. Steenbergen dankt zijn welvaart vooral aan deze *'selnering'* en zouthandel, naast turfwinning. Er kwam een einde aan deze manier van zoutwinning, toen men in de vijftiende eeuw ruw zout uit het Middellandse Zeegebied ging importeren (baaizout).

3.5 Ontginning

Gedurende de Vroege Middeleeuwen moet het westelijk deel van Noord-Brabant nog slechts schaars zijn bewoond. Het noordelijke veenmoeras leende zich slecht voor bewoning en exploitatie. De hoger gelegen gebieden, zoals de donken en hogere zandgronden, boden meer bestaansmogelijkheden. Te denken valt aan kleine agrarische exploitaties te midden van een ruime, nog goeddeels beboste wildernis.

Een belangrijke twaalfde-eeuwse lokale grootheid moet de heer van Breda zijn geweest. De expansiepolitiek van de machthebbers van die tijd, zoals de heren van Strijen, de graaf van Holland en de hertog van Brabant, leidde nogal eens tot onderlinge conflicten over het grondbezit, maar ze vormden ook een katalysator in het ontginningsproces. Vanaf 1250 zette een aanzienlijke versnelling van de occupatiebeweging in. De grote heren, de hertog en de graaf gaan dan op basis van hun wildernisregaal bewust gronden ter ontginning uitgeven aan kolonisatoren. Dit leverde hen aanzienlijk financieel voordeel op.

De uitgifte van veenconcessies legde het gebied open. Aanvankelijk werden de veenpercelen vooral aangekocht door rijke ondernemers in de Vlaamse steden, waar de bevolkingsdruk almaar groter werd door de gestaag groeiende bevolking. Daardoor ontstond meer behoefte aan brandstof. Turf bleek een goede vervanger voor het overal in de streek al gekapte brandhout en de eigen veenvoorraden in Vlaanderen waren inmiddels ook grotendeels ontgonnen. Zo ontstonden een soort veenkoloniën in het noorden, waaruit weer nieuwe plaatsen konden groeien als Steenbergen, Zevenbergen, Leur, Oudenbosch en Roosendaal, maar ook inmiddels verdronken plaatsen als Niervaart en Valkenburg (Leenders, 1996).

Alle expansie leidde tot een geografische hergroepering. Vage grenzen in de wildernis vroegen nu een betere ‘afpaling’. Daarbij wisselden nogal eens gebieden van landsheer. Voorts viel in 1287 het land van Breda in twee delen uiteen: het Land van Breda en het Land van Bergen op Zoom.

Langzamerhand werden wat grotere dorpen gevormd, van waaruit de bosachtige omgeving als extensief weidegebied en ten behoeve van houtwinning (o.a. voor brandstof) werd gebruikt. Dit leidde tot degeneratie van de bossen. Die werden steeds meer open van karakter en gingen tenslotte over in heide met verspreide bosjes en struiken. Hier en daar ontstond stuifzand op de hoger gelegen gronden.

In de dicht bevolkte streken van Vlaanderen en Brabant sloeg tegen 1350 de grote pestepidemie hard toe. Doordat de demografische druk vanuit het zuiden en zuidwesten op het noorden van Brabant wegviel, verminderden de ontginningen en daarmee de demografische groei. Het rond 1350 aanwezige dorpenpatroon bleef daarna geruime tijd stabiel, evenals de bevolkingsomvang.

Hoewel het veen nu praktisch overal verdwenen is, herinneren relicten van de turfwinning, zoals turfvaarten, nog aan deze activiteit. Het grootste deel van het verveende gebied werd in het zuidelijk zandgebied niet in cultuur gebracht en raakte begroeid met heide. Na 1850 werd de ontginning van de woeste gronden ook hier op grotere schaal ter hand genomen, waarbij heidegrond werd omgezet in akker- en weiland. Ook werden (productie)bossen aangeplant (‘plantages’), vanwege de grote vraag naar gebruikshout in deze periode (o.a. ten behoeve van de Limburgse mijnbouw). Na 1900 werd een deel van het tussen 1850 en 1900 aangelegde dennenbos gekapt en de grond na verbetering in gebruik genomen als akkerland.

De introductie van kunstmest (omstreeks 1880) stelde ook de zandboeren in staat om een voldoende vruchtbare bodem te genereren. Met de opkomst van de melkveehouderij zijn de weidegronden op de zandgronden sterk verbeterd.

Niet-agrarische vormen van grondgebruik waren, naast het afgraven van veen, het winnen van leem en klei. Klei werd gewonnen ten behoeve van de baksteen- en dakpanfabricage. Hiervoor heeft men oude dekzandgronden afgegraven. Veel dorpen hadden een steen- of pannenfabriek. In sommige plaatsen stonden er zelfs meerdere. Leem werd gebruikt in pottenbakkerijen en in de bouw. Aan de noordkant van het zandgebied, op de overgang naar de zeekleipolders, lag een aantal leemgroeven.

Afbeelding 8: Hoogerheide, schoorsteen voormalige steenfabriek De Bunt

Percelering en verkaveling

Onder *'percelering'* verstaan we de wijze waarop het cultuurlandschap in percelen of gebruikseenheden is ingedeeld. De percelering is een belangrijke bron van informatie voor het verkrijgen van inzicht in de historische ontwikkeling van het landschap. De vorm van de afzonderlijke percelen geeft inzicht in de ontstaanswijze. *'Verkaveling'* betreft de verdeling van eigendommen over het landschap, waarbij ieder eigendom uit een of meerdere percelen bestaat. De aaneengelegen percelen vormen samen een kavel. Bij grootscheeps opgezette en georganiseerde ontginningswerken ontstonden vaak systematische perceleringspatronen.

In een *'hoeve-verkaveling'* zette men eigendommen uit die een oppervlakte van 1 'hoeve' hadden (ofwel 12 bunder, ca. 15 hectare). De hoeve-verkaveling is typisch voor veengebieden en de perceelsgrenzen worden er meestal door sloten gevormd. In uitgeveende gebieden die niet tot wildernis vervielen en die nog niet ruilverkaveld werden, komt de smalle *strokenpercelering* voor. Op de oude akkers bij gehuchten was er vaak een verdeling in korte smalle percelen, gegroepeerd in blokjes. Onregelmatig gevormde percelen ontstonden bij de ontginning van resten woeste grond. Ruime en vlakke percelen zijn vooral te zien bij jonge heideontginningen en in de kleipolders waar een ruilverkaveling heeft plaatsgevonden (Leenders, 1996).

3.6 Grondgebruik in het zandgebied

Omstreeks 1850 bestond de zuidwestelijke regio van Noord-Brabant nog voor 35% uit woeste grond, met name heidevelden. Deze niet gecultiveerde gronden lagen grotendeels ten zuiden van de lijn Bergen op Zoom-Breda. Een klein deel van de woeste gronden werd ingenomen door stuifzand, broek- en moergronden. De natte broek- en moergronden lagen in de beekdalen en in de lagere delen van het zandplateau. Stuifzand was o.a. te vinden op de Hoge Rand in de omgeving van Woensdrecht en Huijbergen. Op de heidevelden en in de buurt van stuifzandcomplexen kwamen nog veel *vennen* voor, die meestal in groepjes bijeen lagen.

Grote delen van Zuidwest-Brabant kenden sinds het begin van de twintigste eeuw een gemengd grondgebruik van akkerland, weide en bos. Bossen van enige omvang lagen onder andere op de zandrug van Ossendrecht naar Halsteren.

Akkers en graslanden

Op de hogere gronden liet men het vee grazen op de heide. Heide en andere woeste grond stonden bekend onder de naam *'vroente'*. Op deze vroente, die oorspronkelijk toebehoorde aan de graaf of hertog, mochten dorpelingen hun vee laten grazen, plaggen steken of zand halen. Turfsteken was hier echter beslist verboden, dat mocht alleen in de *'moeren'*, de veengronden. Voor het gebruik van de vroente als *'gemene grond'* betaalden de dorpelingen jaarlijks aan hun heer een vast bedrag. In de Franse tijd kregen de dorpsgemeenschappen veel woeste gronden in eigendom. Pas na 1800 startte de grootschalige ontginning en bewoning van de onvruchtbare heidegronden in het zandgebied. Met de komst van kunstmest in de tweede helft van de negentiende eeuw konden ook deze gronden beter in cultuur worden gebracht en werden ook voormalige bospercelen omgevormd tot bouwland.

Het bouwland heet in het Noord-Brabantse zandgebied *'akker'*. Naast kleine akkers, bestaande uit één perceel, waren er ook grote akkercomplexen, waarin vele percelen lagen. Zo'n complex kon vaak tientallen hectaren groot zijn en droeg dikwijls de naam van het bijbehorende gehucht. De perceelscheidingen bestonden soms slechts uit smalle greppels en over de akker liepen meestal enkele voetpaden. Rondom de akker lag een haag. Dergelijke 'open' akkers zijn in het westen zeldzaam. Meestal is er sprake van akkercomplexen, verzamelingen van met heggen omgeven akkers. Zowel de haag als de combinatie van akker en haag heette in het westelijk deel van Noord-Brabant een *'heining'*. De omheining van een akker bestond in de regel uit struiken, meest eik, die op basis van een zesjaarlijkse cyclus gekapt werden (eikenhakhout). Op deze wijze zorgden de boeren voor voldoende brand- en geriefhout. Tevens werden de akkers beschermd tegen de wind, zodat verstuiven kon worden voorkomen. Tegenwoordig zijn veel van de hagen en houtwallen uit het landschap verdwenen en vervangen door prikkeldraad.

Tot de producten die werden verbouwd behoorden rogge, boekweit, haver, aardappelen, zaadspurrie en klaver. Het vee leverde mest voor de van nature weinig vruchtbare landbouwgronden. Plaggenbemesting werd toegepast, waarbij de mest in de potstal werd vermengd met heide- of grasplaggen. Door dit proces telkens te herhalen ontstonden vruchtbare humeuze akkerbodems. Bij een dikte van 50 cm of meer worden deze aangeduid als *'oude bouwlanden'* of *'enkeerdgronden'*. De meest kapitaalkrachtige boeren lieten soms stadsmest aanvoeren (beer, vermengd met haardas en stadsafval).

Tussen zand en klei
Langs de beken in de lager gelegen gebieden lagen smalle stroken beekklei op een venige ondergrond. Deze gronden hadden van nature een broekbosbegroeiing, maar konden tot uitstekend hooiland worden omgevormd. De hooilanden waren belangrijk als leverancier van wintervoer voor het vee. Deze beekdalgronden of *'beemden'* werden op sommige plaatsen net als de akkers intensief bemest met humusrijk materiaal. De beemden gaven in juni een rijke hooioogst. De boer liet er ook wel zijn jongvee grazen. Het agrarisch bedrijf op de laagste gronden kon vanouds meer vee houden en dus meer grond ontginnen dankzij de verkregen mest, dan de boeren op de hogere zandgronden, die niet over dergelijk goed hooiland beschikten. Soms werd in de beemden voor eigen gebruik door de boeren ook turf gestoken in turfputten. Deze zijn nu moeilijk meer te herkennen, doordat ze vrijwel geheel verland zijn.

Na 1940 hebben ingrijpende veranderingen plaatsgevonden, o.a. door stads- en dorpsuitbreiding, uitbreiding van de infrastructuur, aanleg van fabrieksterreinen, ruilverkaveling en landinrichting. Op de zandgronden ondergingen kleinschalig verkavelde graslanden een schaalvergroting. Onregelmatige perceelgrenzen van oude akkercomplexen werden rechtgetrokken. Een groot deel van de karakteristieke perceelrandbegroeiing (houtwallen, heggen en singels) werd gerooid en vervangen door prikkeldraad. In de zeekleizone werd de verkaveling gerationaliseerd, met als gevolg nivellering en verlies aan historische informatiewaarde van het landschap (M.I.P. Regio Zuid West Brabant, 1990).

3.7 Grondgebruik in het kleigebied

Op de zeekleigronden overheerste de akkerbouw. Gemengd bedrijf kwam er maar weinig voor. De belangrijkste landbouwproducten waren tarwe, meekrap, aardappelen, vlas en koolzaad. Buitendijks lagen gorzen en slikken, die nog niet in percelen waren verdeeld.

In de achttiende eeuw vormde de *meekrapteelt* een belangrijke bron van inkomsten in de Zeeuwse en Brabantse kleigebieden. De meekrap, ook wel *'mee'* of *'mede'* genoemd, is een plant die van oorsprong voorkomt aan de oostkant van de Middellandse Zee, in Klein-Azië. Van deze plant worden de wortels gedroogd en fijngestampt. Het daaruit verkregen rode poeder vormde lange tijd een grondstof die gebruikt werd bij het verven van textiel. De wortels werden in november uitgestoken en naar de *'meestoof'* vervoerd voor verdere bewerking (Caspers, 2012). Door stagnatie in de productie van katoen en vooral door de ontwikkeling van synthetische verfstoffen was de teelt van dit gewas omstreeks 1885 zo goed als verdwenen.
In dezelfde periode kwam tevens een einde aan de koolzaadteelt, onder meer omdat voortaan minerale petroleum en gas voor verlichting werden gebruikt. Het verdwijnen van deze gewassen werd gecompenseerd door de snelle opkomst van de teelt van *suikerbiete*n. Door overheidssteun voor suikerfabricage uit beetwortels (in de vorm van een gedeeltelijke vrijstelling van accijns in 1858) kreeg de verbouw van suikerbieten een belangrijke stimulans.
De lage graanprijzen tijdens de grote landbouwcrisis in de jaren tachtig van de negentiende eeuw droegen eveneens bij aan deze snelle opkomst. De suikerbietenteelt concentreerde zich vooral in de noordwesthoek van West-Brabant en ten noorden van Steenbergen.

Van belang voor de gemeente Woensdrecht was de verwerking van *cichorei* in Ossendrecht, Calfven en Woensdrecht. Hier werd een soort vervanger voor koffie van gemaakt, die in de negentiende eeuw gretig aftrek vond. Voor deze surrogaatkoffie werden de wortels van de cichoreiplant gedroogd op de zolders van speciale droogschuren *('asten'*). Daarna werden ze verhit in de branderij en tot gruis gestampt (Van den Bussche, 1996).

3.8 Nederzettingsontwikkeling

Van de oudste bewoning is weinig bekend. Het karakter van de occupatie in de Vroege Middeleeuwen kan het best beschreven worden als sporadische kleine ontginningseilandjes. In de Karolingische periode (750-1000) zette de geleidelijke en trage occupatie van de streek door. Bewoning is bekend van de Hoge Rand van Bergen op Zoom, met name bij Woensdrecht, en de zandopduikingen (donken) langs de Mark. Schriftelijke gegevens uit deze periode zijn schaars. De oudste plaatsnamen dateren wel uit deze periode. Zonzele en Vlassele bij Terheijden kunnen al oude plaatsnamen zijn. (Leenders, 1996).
De aanwezigheid van uitgestrekte veen- en moerasgronden maakte het gebied te nat om in gebruik te nemen. Op de hogere en droge plekken treffen we dan ook de oudste nederzettingen aan. Na 1200 raakte de bewoning van het gebied in een stroomversnelling dankzij de turfontginning. Bij de nieuwe dorps- of gehuchtstichtingen zijn er enkele die een zekere planmatige aanleg vertonen.

We kunnen onderscheid maken in: bewoning van het zandgebied (I), bewoning van het voormalige veengebied (II), bewoning op de overgangszone van zand naar klei (III) en bewoning van het kleigebied (IV). De vijfde categorie, bewoning in het rivierkleigebied, komt met name voor aan de noordzijde van West-Brabant.

I Bewoning van het zandgebied

De oudste nederzettingen liggen in dat gedeelte van het huidige zandgebied, dat vroeger niet door veen overdekt is geweest. Een agrarisch gehucht of nederzetting bezat een eigen akker, eigen beemden en een stuk ‘ gemene gronden’. Woensdrecht en Hoogerheide zijn straatdorpen, met bebouwing langs een weg die ligt op de rand van de Brabantse Wal. Ossendrecht kent eveneens een langgerekte hoofdstraat, met aan de oostzijde een zogenaamde *‘plaatse’*, een driehoekige ruimte die van oorsprong vaak aan de rand van de nederzetting lag en een agrarische gebruiksfunctie had. Een plaatse diende als verzamelplaats voor het vee. Vaak was er ook een poel aanwezig die dienst deed als drenkplaats en brandkuil.

Een concentratie van gehuchten kon uitgroeien tot een administratieve eenheid (*dorp*) en was vaak op religieus gebied verenigd in een *parochie* met een *kerk*. Bij een kerk ontstond een plein of plaats waar handel werd gedreven. Dat werd dan het marktplein. Rondom het plein stonden de gebouwen met een sociale of economische functie: de pastorie, de school, de herberg, de smederij, het dorpshuis en de winkels. (Van den Eerenbeemt, 2004).

II Bewoning van het voormalige veengebied

De ontginning van het veen en de daarmee gepaard gaande bewoning heeft wel sporen nagelaten in het landschap. De dorpen en gehuchten in het voormalig hoogveengebied kunnen we aanduiden als *‘veenhoevennederzettingen’*. De eerste fase van deze nederzettingen werd veelal gekenmerkt door akkerbouw op veen. De structuur van de bebouwing was lintvormig, met haaks daarop een strokenverkaveling. Nadat de landheer concessies had verstrekt tot turfwinning, werd in enkele eeuwen tijd praktisch alle veen afgegraven. Op het onderliggende zand diende men na afloop van de vervening opnieuw een bestaan op te bouwen. De lineaire structuur werd daarbij meestal wel gehandhaafd. De strokenverkaveling werd vervangen door een opdeling in blokken.

III De overgangszone van zand naar klei

Langs de noord- en westrand van het zandgebied liggen smalle overgangszones naar de zeekleigronden. De nederzettingen liggen hier op enigszins hellend terrein. Vanwege een van oorsprong vermoedelijk systematische lineaire opzet, noemt men dit ook wel *'randhoeven-nederzettingen'*. De boerderijen zelf lagen langs de weg, midden op hun grondbezit. Het bouwland lag op zand, het weiland op klei. Een voorbeeld van dit type is Hoeven. Veel rand-hoevennederzettingen hebben zwaar te lijden gehad van oorlogsverwoestingen, met name in de zestiende eeuw. Soms bleef een sterk uitgedunde buurt over, zoals in het geval van Woensdrecht. Bij herbouw van de dorpen concentreerde men deze vaak rond een bepaald punt, bijvoorbeeld de kerk of een molen.

IV Bewoning van het kleigebied

De bebouwing in de kleipolders is van een heel ander karakter dan de bebouwing in het zandgebied. De dijken vormden daarbij vaak het aanknopingspunt. Vooral op punten waar twee dijken op elkaar aansloten, ontstonden gehuchten. Daarnaast werden opzettelijk dorpen gesticht. Deze vertonen een min of meer vaste plattegrond en hebben een karakteristieke ligging. Agrarische bebouwing komt in deze kernen nauwelijks voor. Ze liggen vaak op een punt waar een kreek is afgedamd. De oeverwallen langs de kreken vormden een gunstige locatie om te wonen, terwijl het buitendijkse deel van de kreek als haven kon worden benut.

Langs de dijken stonden gehuchten met dijkhuizen in lintbebouwing; het onderhuis aan de voet van de dijk. Hier vestigden zich vaak landarbeiders. De boerderijen werden gebouwd op de bijbehorende grond en kwamen daardoor verspreid in de polder te staan. Als de kavel grensde aan een kreek met duidelijke oeverwallen, werd de boerderij bij voorkeur op de oeverwal geplaatst. Op deze iets hoger gelegen plekken kwam de minste wateroverlast voor. Boerderijen staan ook wel aan de dijk, of aan de andere ontsluitingen. Ligging aan de land-zijde van de buitendijk had het voordeel van de korte afstand tot de gorzen, waar het vee kon worden geweid. De bermsloot achter de dijk zorgde daarbij voor een goede ontwatering (Renes, 1985).

Afbeelding 9: Woensdrecht, Ambachtshoeve

3.9 Infrastructuur

Verkeer
Op de vroeg ontgonnen zandruggen bestond een dicht wegennet van onverharde landwegen. Het wegtracé werd meestal bepaald door elementen in het landschap, zoals het verloop van zandruggen, beekdalen of verkavelingspatronen. Alleen de wegen over heidevelden hadden een kaarsrecht verloop. Door de bossen van Ossendrecht en Calfven loopt nog een lange dreef, de Schapendreef, die een rechtstreekse verbinding vormt met Hoogerheide. Het is een brede zandweg, afwisselend stijgend en dalend. Langs deze weg werden vroeger de schapen naar de heide gebracht. Nu is het een ideale wandel- en fietsroute.

Afbeelding 10: Ossendrecht, Schapendreef

In de kleigebieden in het noordwesten volgde het wegtracé de kruinen van polder- of rivierdijken. Oudere, onverharde interlokale wegen verbonden in Zuidwest-Brabant Antwerpen met Roosendaal, Dinteloord, Bergen op Zoom, Willemstad en – via het Moerdijkse veer – met Rotterdam. (Michels, 1993).

Het patroon van *wegen, paden en straten* is meestal kenmerkend voor de oorspronkelijke structuur van een stad of dorp. Het oorspronkelijke straten- en wegenpatroon blijft vaak geheel of gedeeltelijk herkenbaar. Dit patroon hangt ook samen met de geschiedenis van een stad of dorp. Aan de hand van het verloop van wegen en paden is het mogelijk, het landschap te analyseren. Het verloop van wegen, paden, gangen, stegen en straten vertelt iets over het alledaagse leefpatroon door de eeuwen heen. (Van den Eerenbeemt, 2004).

In dit verband zijn bijvoorbeeld de oude *'kerkenpaden'* van belang, die gebruikt werden om door het veld naar de kerk te lopen.

Afbeelding 11: Ossendrecht, kerkenpad Leemberg

Wegen

'De straten in de kom van de groote gemeenten niet medegerekend, waren omstreeks 1839 in Brabant geen andere kunst- of verharde wegen aanwezig, dan de groote Rijkswegen, die de voornaamste plaatsen uit de eigen provincie onderling en met die van de naburige gewesten verbond.' (citaat: H. van Schevichaven in het Gedenkboek van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs, 1897). In 1897 was die situatie inmiddels drastisch veranderd, mede dankzij het ontstaan van de nieuwe staat België in 1839. Daardoor kwam de provincie Noord-Brabant strategisch aan de rand van het land te liggen. De rijkswegenaanleg werd van militair belang. Ingenieur Van Schevichaven kon dan ook trots melden; *'Het net der kunstwegen in de provincie Noordbrabant nadert zijne voltooiing; van de 184 (!) gemeenten zijn nog slechts een drietal, en natuurlijk de kleinste en minstvermogende, niet aan het wegennet aangesloten'.*

Naast de rijkswegen lagen er toen ruim 760 km aan provinciale verharde wegen, waarvan zo'n 210 km bestond uit klinker- en bijna 70 km uit keiwegen. De overige waren grind- en steenslagwegen.

Bij de polders in het kleigebied werd het wegenpatroon het eerst ontworpen. Bij de grotere polders bestond dit meestal uit een centrale weg met loodrecht daarop een aantal zijwegen. De polder werd door deze wegen verdeeld in een aantal vierkanten, die vervolgens werden verdeeld in strookvormige percelen (Renes, 1985).

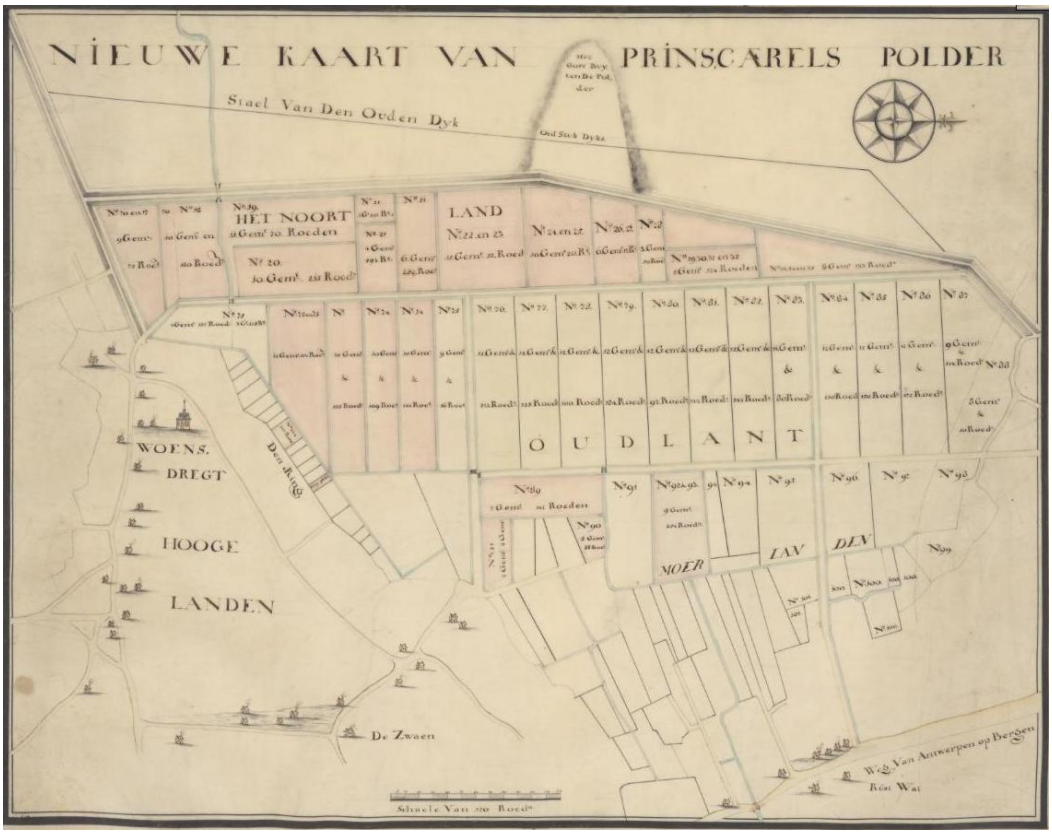

Afbeelding 12: Woensdrecht, plankaart inrichting Prins Karelpolder ca. 1737
(bron: Brabants Historisch Informatiecentrum)

De aanleg van wegen was tot aan de Franse Tijd vooral een zaak van de steden en waterschappen geweest. Over het algemeen waren de wegen onverhard. Ze volgden de lijnen van het landschap.
De *keiweg* was een nieuwe ontwikkeling. Deze werd aangelegd via een nieuw tracé, dat kaarsrecht door het landschap liep. De wegberm werd aan weerszijden met bomen beplant. Tijdens de aanleg werden vaak kerktorens als richtpunt genomen. Dit worden wel 'Napoleonswegen' genoemd. Het waren de snelwegen van die tijd. Het militaire belang stond daarbij voorop. Koning Willem I nam de wegenplannen van Napoleon over en paste ze aan de nieuwe situatie van een Nederlands-Belgisch koninkrijk aan. Noord-zuid verbindingen bleven van groot belang. Zo stond in 1816 o.a. de wegverbinding van Willemstad via Steenbergen en Bergen op Zoom naar Antwerpen gepland. Provincie en gemeenten lieten eveneens wegen aanleggen en ontvingen daarvoor subsidie. Door geldgebrek moest de koning noodgedwongen zijn ambitieuze wegenplan beperken. Omdat keien hier moesten worden ingevoerd en de aanleg van een bestrating veel geld kostte, stagneerde de aanleg soms. De keien (ook wel *kasseien* of *kinderkopjes* genoemd) vormden een duurzame wegverharding. Ze waren buitengewoon slijtvast, vergden weinig onderhoud en bleken bestand tegen zwaar verkeer (al gleden de paarden er soms wel op uit). De keien waren afkomstig uit Belgische of Duitse steengroeven en werden speciaal op maat gemaakt.

Afbeelding 13: Woensdrecht, Bossestraat

Als alternatief voor keien kwam in Nederland de *klinkerweg* veel voor op de grote en doorgaande wegen. De klinkers werden gebakken in de steenfabrieken, met name langs de grote rivieren, en verschilden van maat afhankelijk van de streek. In tegenstelling tot de keienwegen vergden klinkerwegen veel onderhoud. Ze waren niet goed bestand tegen zwaar verkeer. Ook verschilde de kwaliteit nogal.
De toename van het goederenvervoer door de industrialisatie vergde betere wegen. Vanaf omstreeks 1900 werd daarom al met methoden geëxperimenteerd om de weg in aanleg te verbeteren, zoals het inwalsen van steenslag en grind. Er verschenen nu ook fietsstroken. In 1920 werd een fietspad van koolsintels aangelegd in de Bergsebaan. In 1845 kreeg Putte haar eerste klinkerweg, lopend vanaf grenspaal 247 (aan het eind van de Hollandseweg) naar Hoogerheide tot aan de weg van Bergen op Zoom naar Antwerpen.

Met de komst van de auto moest opnieuw het wegdek worden aangepakt; de keienwegen raakten in onbruik en klinkers werden niet langer voor de grote doorgaande wegen gebruikt. Van de vele kilometers keiweg zijn nu nog slechts stukjes terug te vinden, vrijwel altijd voorzien van klinkerstroken en omzoomd door bomen. Laten we er zuinig op zijn!
(Ten Horn-van Nispen, 2004)

In 1926 gebruikte men gebitumineerde steenslag als wegverharding. Zeven jaar later waren alle Brabantse steenslag- en grindwegen geasfalteerd. In 1927 werd het eerste Rijkswegenplan vastgesteld. Dit hield onder meer in, dat het verkeerswegennet werd uitgebreid met bruggen. Zo werd in 1936 de Moerdijkbrug over het Hollandsch Diep aangelegd, ter vervanging van het pontveer bij Moerdijk. Nog vóór de Tweede Wereldoorlog werd de eerste betonweg bij Hoeven geopend (Michels, 1993).

Waterhuishouding
Van oudsher is Noord-Brabant arm geweest aan bevaarbare waterwegen. De oude smalle turfvaarten waren slechts bevaarbaar voor schuiten met een geringe diepgang. De turfvaarten dateren uit de periode 1250-1750 en dienden voor het vervoer van turf naar plaatsen waar de turfschuiten hun vracht konden overladen op waterschepen met meer diepgang. Veel turfvaarten zijn na de afloop van de vervening vervallen. Van enkele verdwenen vaarten is het tracé nog herkenbaar in de vorm van een weg, bijvoorbeeld de Langeweg naar Zevenbergen. In het westen konden niet te zware schepen wel de Mark, Dintel en Vliet opvaren. Vooral tijdens de bietencampagnes van de suikerfabrieken werden de vaarwegen druk gebruikt. Tussen 1913 en 1915 werd het Markkanaal aangelegd, in 1983 het Mark-Vlietkanaal.

Om de waterhuishouding van rivieren, kanalen en waterlopen te kunnen beheersen, is een groot aantal kunstwerken nodig. Dijken en kaden beheersen de waterstroom, stuwen en sluizen houden het water op de juiste hoogte en in de polders bemalen molens en gemalen het overtollige water. Op plaatsen waar het landverkeer hinder ondervindt van het water, worden bruggen, tunnels, viaducten, dammen of duikers gebouwd. Ook waar spoorwegen of verkeerswegen elkaar kruisen, kunnen dergelijke kunstwerken uitkomst bieden. Door de kennis van nieuwe technieken en materialen trad in de negentiende eeuw schaalvergroting op. Bakstenen sluizen werden vervangen door betonnen exemplaren; poldermolens door stoomgemalen, die op hun beurt weer plaats maakten voor diesel- en elektrische gemalen. In de periode 1900-1930 werden verschillende veerpontjes vervangen door bruggen. Door het steeds zwaarder wordende verkeer moest in de eerste helft van de twintigste eeuw al een aantal oudere oeververbindingen worden vervangen.

Afbeelding 14: Hoogerheide, gietijzeren windmolen Groene Papegaai

Inpolderingen, dijken en kaden

Zodra een gors hoog genoeg was opgeslibd, kwam het in aanmerking voor bekading of bedijking. Nadat toestemming voor bedijking was verkregen van de landsheer, werd een 'landmeter' aangenomen om een ontwerp te maken voor het dijktracé en een bestek voor dijk en kunstwerken. Vervolgens werd de bouw van de dijk aanbesteed. De dijken werden gebouwd van klei, of van zand afgedekt met klei. Het materiaal werd gegraven uit een strook van circa tachtig meter breedte buitendijks. De dijken werden in de loop van de tijd steeds zwaarder gebouwd. Aan de kant van de polder was de dijk steiler dan aan de zeekant. De nieuwe polders werden ingericht voor akkerbouw. Veel polders vertonen nog steeds de oorspronkelijke inrichting. In de meest uitgewerkte vorm is er een patroon van grote vierkanten, gescheiden door wegen en verdeeld in regelmatige stroken. De boerderijen staan verspreid. In de grotere polders is vaak een dorp gesticht.

Dijken liggen rond de polders in het noorden van de regio Zuidwest-Brabant en in het Brabantse Kleigebied. Onder *'kaden'* verstaat Renes de zomerdijken, die vaak voorafgaan aan het leggen van de veel zwaardere winterdijk (Renes, 1985). Kaden treft men ook aan langs riviertjes, beken en enkele turfvaarten. In de Vijdtpolder bij Ossendrecht liggen de restanten van een spuikom die omstreeks 1830 is aangelegd. De spuikom diende om slib uit de Noordkil (Ossendrechtsch Gat) te spuien. De kade die zich ten noorden van de ingedijkte Kil bevindt, is als verhoogd gelegen weg nog aanwezig. In het reliëf van het landschap is de ligging van de zuidelijke kade herkenbaar.

De oudste polders in de regio Zuidwest-Brabant zijn te vinden ten zuiden van de Mark. Deze gronden zijn ook na de catastrofale St. Elisabethsvloed van 1421 en latere vloeden in gebruik gebleven. Rondingen in een dijktracé wijzen op oude dijkdoorbraken. Dikwijls is hier nog een waterpartij in de vorm van een zogenaamd 'wiel' te vinden. De carnavalsnaam 'Wjeeldrecht' voor Hoogerheide is nog een verwijzing naar een wiel dat vroeger in de omgeving heeft gelegen. In 1945 werd dit gedempt met puin.

Afbeelding 15: Woensdrecht, voormalig wiel bij Marktje (Bron: De Bruijn en Van den Hoven, 2001)

De middeleeuwse polders bij Woensdrecht en Ossendrecht zijn ten onder gegaan door de stormvloeden uit de zestiende eeuw. De dijken van de polders ten westen van de pleistocene hoge zandrug van de Brabantse Wal dateren alle van na deze zware stormvloeden. Berucht waren de Sint Felixvloed van 5 november 1530, de Pontiaansvloed van 1552 en de stormvloed van 3 november 1555. Met name in 1570 ging in deze omgeving veel land verloren. Oorzaken waren o.a. verzwakking van de dijken ten gevolge van oorlogsgeweld, waardoor geen onderhoud meer werd gepleegd en klink van het land ten gevolge van zout- en turfwinning.
Dankzij het project Belvédère is de belangstelling voor het 'verdronken land' van West-Brabant de laatste jaren flink toegenomen. Onder de West-Brabantse zeeklei ligt een aantal nederzettingen die tijdens overstromingen ten gevolge van stormvloeden verloren zijn gegaan en nadien niet meer zijn opgebouwd. Binnen de gemeente Woensdrecht zijn dit de nederzettingen Agger en Hinkelenoord ten westen van Woensdrecht. De Agger kennen we nog als waterloop in de polders van Ossendrecht en Woensdrecht. De locatie Hildernisse met de gelijknamige boerderij behoort momenteel tot het grondgebied van de gemeente Bergen op Zoom.

De Noordpolder van Ossendrecht werd in 1685 bedijkt. Het noordelijk deel van Woensdrechts 'neerland' is pas in 1728 herdijkt en kreeg de naam Prins Karelspolder. De in 1861 bedijkte Caterspolder omvat nog een stuk van Oud-Woensdrecht.

Sluizen en gemalen
Voor de bedijkingen in West-Brabant is Andries Vierlingh (ca. 1507-1579) van grote betekenis geweest. Vierlingh stond alom bekend vanwege zijn deskundigheid op het gebied van waterwerken. Tegenwoordig worden de door hem omstreeks 1576 geschreven boeken over inpolderingen nog steeds geraadpleegd. Zijn *'Tractaet van Dyckagie'* is dus nog immer actueel.
In de Vijdtpolder ligt een spuikom. De twee sluizen aan het uiteinde van deze rechthoekige spuikom zijn nog aanwezig. Bij de spuikom staat een negentiende-eeuws sluishuis, waarlangs een kasseiweg loopt.

Spoorwegen
De komst van de trein in de tweede helft van de negentiende eeuw betekende een belangrijke verbetering in de ontsluiting van verschillende tot dan toe vrij geïsoleerd gelegen gebieden. Vóór 1940 was het spoorwegennet zelfs veel dichter dan tegenwoordig, met meer stations. In die tijd kon men via trein en tram in nagenoeg elk Brabants dorp komen. Een van de oudste spoorlijnen in het land, aangelegd tussen 1844 en 1845 als verbinding van de havensteden Rotterdam en Antwerpen, liep over Brabants grondgebied. Ook Woensdrecht had een station. Bij Moerdijk kon men per veerboot verder naar Dordrecht en Rotterdam. In 1872 kwam de spoorbrug over het Hollandsch Diep gereed. Het werd in dat jaar ook mogelijk om via de stations Wouw en Woensdrecht over de Kreekrakdam naar Goes, Middelburg en Vlissingen te reizen. Het station van Woensdrecht is nog vóór 1940 buiten gebruik gesteld.

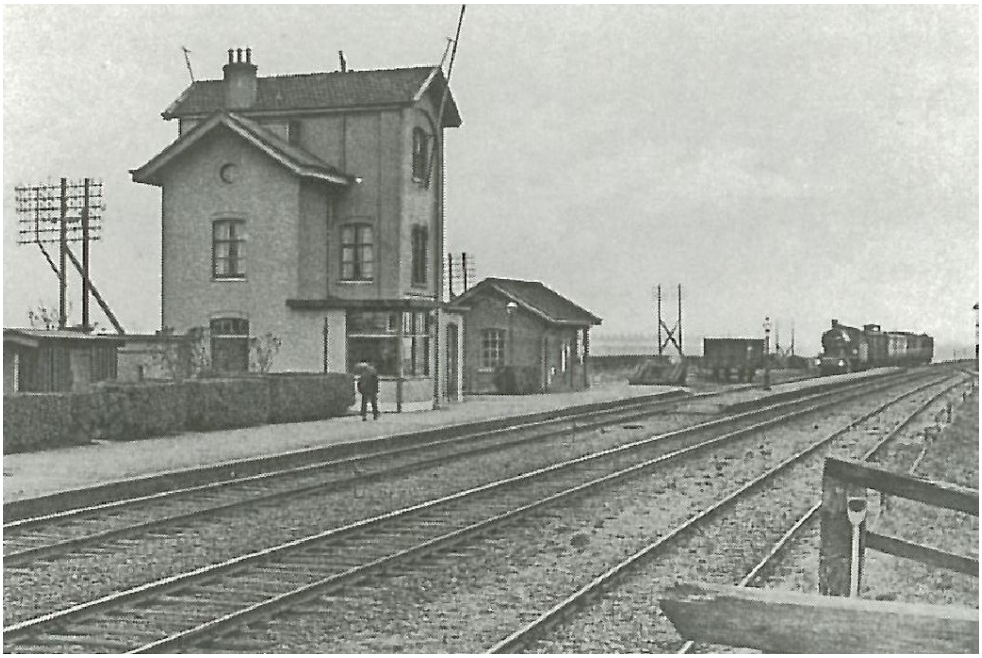

Afbeelding 16: Woensdrecht, voormalig station (bron: collectie M. Broos)

Tramwegen
Als voorziening in de toenemende behoefte aan interlokaal gericht vervoer vormde de tram een geschikte oplossing. Met name in het zuidwesten van Noord-Brabant ontstond een dicht net van buurtspoorwegen, veelal gefinancierd met Belgisch kapitaal. Omstreeks 1920 werd al ruim 400 kilometer tramweg in Noord-Brabant geëxploiteerd. In 1892 liep al een tramweg van Roosendaal over Gastelsveer naar Steenbergen. De tramlijnen volgden meestal bestaande wegtracés, waardoor de ruimtelijke impact beperkt bleef. Alleen als het tracé over heide of andere 'woeste gronden' voerde, werd een nieuwe spoorverbinding aangelegd. Hier en daar resteert nog een oud tracé, zoals de Trambaan in Ossendrecht. (De Bruijn en Van den Hoven, 2001).
Omstreeks 1925 begon de tram meer en meer terrein te verliezen aan de meer efficiënte bus- en vrachtwagendiensten. De ruim zeventig particuliere busmaatschappijen werden nog vóór de Tweede Wereldoorlog deels verenigd in de Brabantsche Buurtspoorwegen en Autodiensten BBA (Michels, 1993).

3.10 Verdedigingswerken

Het landschap heeft altijd een grote invloed gehad op de verdediging. Grotendeels ontoegankelijke moerasachtige gebieden vormden een uitstekend verdedigingsmiddel. Onze voorouders maakten daarvan gebruik door dit landschap om te vormen door het aanleggen van eenvoudige wallen, het bouwen van muren en torens en kleine vestingen. Naarmate de technische mogelijkheden verbeterden, kwamen er sterkere torens en forse bastions. Vanaf de Late Middeleeuwen maakte men gebruik van linies en stellingen: lange linten van verdediging, combinaties van forten, schuilplaatsen, kanalen, inundaties met de daarbij behorende sluizen en waterwerken. Linies vormden vernuftige resultaten van militaire en waterstaatkundige samenwerking. De mogelijkheden die het landschap bood, werden daarbij nog steeds benut. Versterkingen in het zuidwesten waren geconcentreerd rond (haven)steden als Antwerpen, Bergen op Zoom en Steenbergen.

Met name verdediging van de Scheldemonding was hier van belang. Verdedigingswerken bevonden zich voornamelijk ten zuiden, westen en noorden van het grondgebied van Woensdrecht, bijvoorbeeld bij Zandvliet, Lillo en Bath (De Bathse Stelling). Op een kaart van het gebied rond Hoogerheide uit 1649 – net na de Tachtigjarige Oorlog – is een schans afgebeeld.

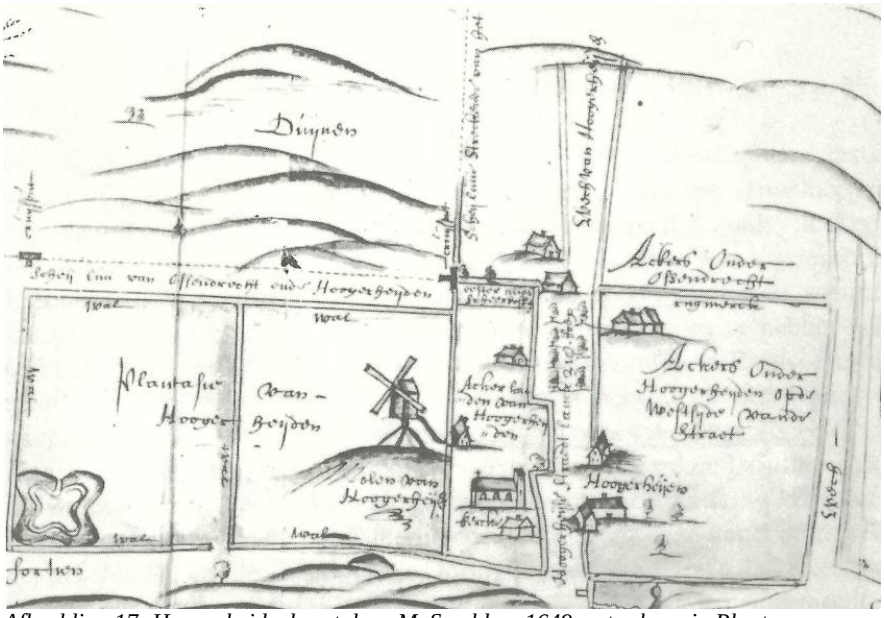

Afbeelding 17: Hoogerheide, kaart door M. Smulders 1649 met schans in Plantage (Gemeentearchief Bergen op Zoom inv.nr. 2606)

Op achttiende-eeuwse kaarten is nog sprake van de Schansduinen, zo genoemd naar een daar gelegen verdedigingswerk dat op de kaarten van de familie Adan nog staat afgebeeld.
Ten gevolge van oorlogshandelingen heeft de plaatselijke bevolking door de eeuwen heen wel zwaar te lijden gehad.

Vestingwerken
Doel van de vestingbouw tot circa 1650 was het versterken van steden, die bestuurlijk, strategisch of economisch gezien van belang waren, zoals Breda, Bergen op Zoom en Steenbergen. De verdedigingswerken die in Noord-Brabant zijn aangelegd, waren altijd aan de noord- en westgrens van de provincie geconcentreerd. Tot in de twintigste eeuw dachten politici en bevelhebbers, dat het aldaar aanwezige water, mits op de juiste wijze gebruikt, de vijandelijke opmars zou kunnen stoppen. (Stichting Menno van Coehoorn, 1996).

Verdedigingslinies
In de zeventiende eeuw kwam het accent meer te liggen op de aanleg van verdedigingslinies. Onder een *'linie'* wordt verstaan: een ongeveer lineair stelsel van doorgaande, aaneengeschakelde of anderszins samenhangende verdedigingswerken. Vaak zijn daarbij hindernissen aangebracht in de vorm van grachten of inundaties. In de twintigste eeuw werden ook tankhindernissen, mijnenvelden en prikkeldraadversperringen toegepast. Heeft het stelsel van verdedigingswerken een min of meer permanent karakter, dan spreekt men van een *'stelling'*.
'Inundatie', het onder water zetten van het land, bijvoorbeeld door een dijk door te steken, was eeuwenlang een veel toegepaste tactiek in tijden van oorlog. Het doel was een onbegaanbaar en onbevaarbaar terrein te creëren om de vijand tegen te houden (Stichting Menno van Coehoorn, 1999).

4. HISTORISCHE BOUWKUNST

4.1 Woonhuizen

In alle tijden hebben mensen hun welstand en goede smaak willen tonen in een bijzonder woonhuis. Vaak werden populaire elementen daaruit dan weer toegepast in goedkopere bouwprojecten. Ook in West-Brabant zijn er vele voorbeelden uit vrijwel alle historische perioden, zowel van huizen die uitdrukkelijk waren bedoeld tot meerdere eer en glorie van de bouwer/eigenaar, als van woningen die karakteristiek zijn voor een bepaalde cultuurhistorische periode. Ook is vaak in de bouwhistorische gelaagdheid van een woning te zien, hoe smaak en technologie in de loop van de tijd zijn veranderd.

Afbeelding 18: Putte, woonhuis Antwerpsestraat 53

Het kasteel van Woensdrecht
Het kasteel van Woensdrecht zou hebben bestaan uit een huis met berg, gracht, nederhof en een dreef. Een vignet van het kasteel komt nog voor op de kaarten uit de zestiende eeuw van Jacob van Deventer en Christiaan Sgrooten. In de Tachtigjarige Oorlog moet het zijn verwoest. In de achttiende eeuw was echter nog een hoogte in het terrein zichtbaar, waar nu de boerderij ‘Beyaartshoeve’ staat. Een rapport uit die tijd noemt ook nog de fundamenten die er in de grond zaten. Bij de herbouw van de hoeve, na 1944, zijn de fundamenten uitgebroken en is de locatie verstoord geraakt.

Ook te Ossendrecht zou tot omstreeks 1570 een kasteel hebben gestaan. Op de kaart van H. Adan uit 1745 is de siertuin van dit kasteel nog ingetekend aan *'s Heeren Baan vaan den Aanwas na het Dorp.'*

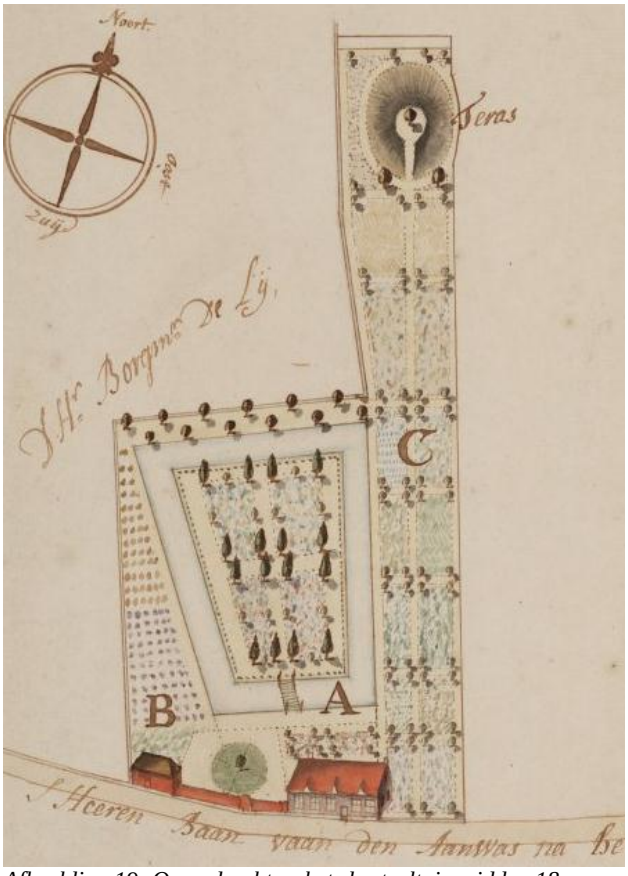

Afbeelding 19: Ossendrecht, schets kasteeltuin midden 18e eeuw (bron: Historisch Centrum Markiezenhof, KM96)

4.2 Boerderijen

Tot circa 1885 bestond het boerenbedrijf in Noord-Brabant overwegend uit gemengd bedrijf. De akkerbouw was daarin veelal de belangrijkste component. Vee werd vooral gehouden omwille van de mestproductie. Het boerenbedrijf was over het algemeen kleinschalig en in hoge mate zelfvoorzienend. De komst van kunstmest omstreeks 1900 en de overschakeling naar vee- en marktgerichte productie vormden belangrijke ontwikkelingen. De productie steeg door schaalvergroting en het gebruik van nieuwe werktuigen. Het grondgebruik op de kleigronden was van oudsher meer gericht op akkerbouw.

In de negentiende eeuw was de langgevelboerderij karakteristiek voor de Brabantse zandgronden. In dit type boerderij zijn huisdeur en bedrijfstoegangen in dezelfde gevel geplaatst. Kenmerkend is ook de kelder met opkamer. De bedrijfsruimte naast het woonhuis bestond grotendeels uit een deel of een stal. Mens en dier woonden nog onder één dak. Was het stalgedeelte aanvankelijk een potstal, na 1900 werd deze vervangen door een grupstal (met mestgoot). Pas omstreeks 1955, met de komst van de ligboxenstal, heeft de bouw van langgevelboerderijen plaatsgemaakt voor bedrijfsgebouwen met vrijstaande woonhuizen.

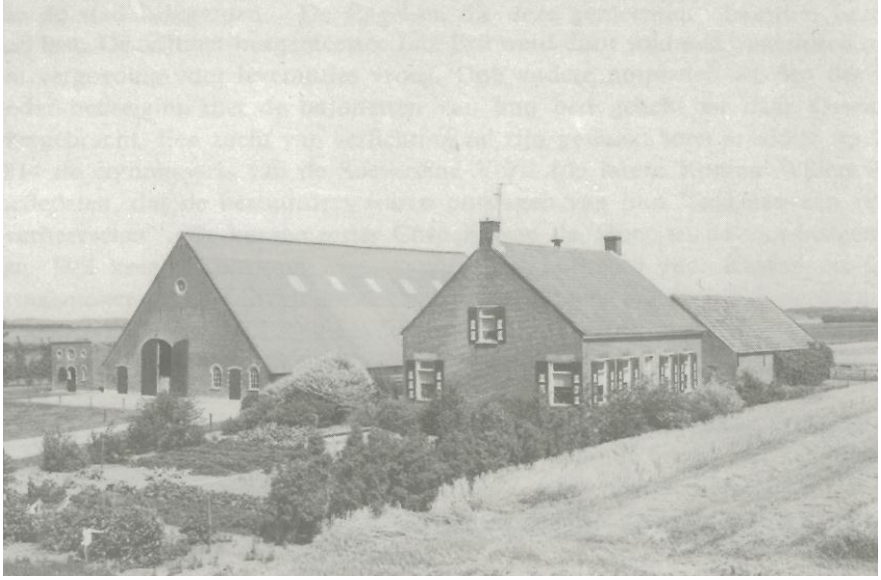

Afbeelding 20: Woensdrecht, boerderij in Oud Hinkelenoordpolder
(foto: Van Veen, Hoogerheide, 1983)

Een ander type boerderij is de kortgevelboerderij, waarbij de voordeur in de korte gevel is geplaatst en het woonhuis een symmetrische indeling heeft.
In West-Brabant werden stal en oogstberging gecombineerd tot een groot bedrijfsgebouw met in de korte gevels tegenover elkaar liggende inrijpoorten. De woonhuizen staan daar vaak los van dit gebouw (Michels, 1993). Voor dit type bedrijfsgebouw kan de zogenaamde 'Vlaamse' schuur model hebben gestaan, die vermoedelijk tijdens de Tachtigjarige Oorlog vanuit het zuiden naar onze streken is gekomen. De naam is bedacht door de twintigste-eeuwse boerderijonderzoeker R.C. Hekker. In Vlaanderen wordt dit een 'langse schuur' genoemd (Buiks e.a., 2011).

In het kleigebied zijn vooral grote vrijstaande schuren op het erf te vinden, waar ook de oogst kon worden opgeslagen. Soms zijn ze in hout uitgevoerd met zwarte gepotdekselde planken, vaak ook in baksteen, met bakstenen sierranden aan de kopgevel, of voorzien van een rond raam.

Afbeelding 21: Hoogerheide, schuur Ossendrechtseweg 38

4.3 Molens

In het westen van Brabant komt een aantal molens voor. Om voldoende wind te kunnen vangen, heeft een molen vrije ruimte nodig. We spreken dan van een *molenbiotoop*.

In het verleden hebben molens gestaan in alle kernen van de gemeente Woensdrecht. De molen in Woensdrecht ging ten onder in de Tachtigjarige Oorlog. Hij stond op een berg gelegen in het gebied de Molenakkers. Omstreeks 1925 stond nog een molen in Hoogerheide en aan het begin van de eeuw een molen in Putte, die inmiddels zijn verdwenen.

Afbeelding 22: Hoogerheide, voormalige molen
(bron: collectie Toon Dekkers, Oudenbosch)

Ook de Ossendrechtse molens zijn al lang weg uit het dorpsbeeld. Slechts straatnamen als Molenstraat, Moleneind en Meulenberg herinneren nog aan het bestaan. In de eerste helft van de twintigste eeuw zijn de meeste molens verdwenen, vooral na 1944. In Huijbergen bevindt zich nog een bergmolen die als korenmolen in gebruik is, de molen 'Johanna'. Het is een ronde stenen *'bovenkruier'*, die dateert uit 1862.

Een *beltmolen*, of *bergmolen*, is een molen die op een natuurlijke of kunstmatig opgeworpen heuvel staat, de molenbelt. Beltmolens kunnen een ronde vorm hebben, maar komen ook voor in achtkantig model. In de belt is een bedrijfsruimte gecreëerd met aan twee zijden een doorgang, waardoor paard en wagen of auto naar binnen kunnen rijden voor laden en lossen en aan de andere kant weer kunnen uitrijden, zonder gevaar voor de draaiende wieken. (www.wikipedia.nl, 2013).

Afbeelding 23: Huijbergen, molen Johanna

4.4 Religieuze gebouwen

Met de Vrede van Munster (1648) werd het Staatse deel van Brabant een generaliteitsland en wingewest. Vanaf 1648 was het openlijk belijden van het katholieke geloof niet meer toegestaan, al werd dit later wel gedoogd. De katholieke bevolking moest daartoe haar toevlucht zoeken in *schuur- of schuilkerken*. De inval van de Fransen in 1795 maakte een einde aan deze situatie. Door de Staatsregeling (lees: 'Grondwet') van 1798 werd de achterstelling van de katholieken opgeheven. Met de Staatsregeling werd bepaald dat kerken die vóór de Vrede van Munster waren gebouwd, teruggegeven moesten worden. De torens bleven nog in bezit van de burgerlijke gemeenten. Veel kerken bleken ernstig te hebben geleden. Ze waren vaak slecht onderhouden en daardoor in verval geraakt. De grote novemberstorm van 1800 richtte bovendien zware schade aan, waarbij verscheidene torenspitsen werden beschadigd. Ondanks de snelle teruggave duurde het toch vaak nog lang, voordat de katholieken hun kerk weer in gebruik konden nemen. In de meeste gevallen moest de kerk worden gerestaureerd of zelfs herbouwd.

In het voorjaar van 1809 maakte koning Lodewijk Napoleon een inspectiereis door Zeeland en Brabant. Doel was onder andere om inzicht te krijgen in de problemen aldaar. Een belangrijk onderzoeksthema in de meeste plaatsen vormde de teruggave van de kerken. Lodewijk Napoleon ontving op zijn inspectiereis door Brabant overal deputaties van hervormden en katholieken. Afhankelijk van de grootte van het dorp stelde de koning een bedrag beschikbaar van gemiddeld negenduizend gulden dat voor de nieuwbouw van kleine protestantse kerken kon worden gebruikt. Het oorspronkelijke kerkgebouw kon dan aan de katholieke gemeenschap worden teruggegeven. De in een eenvoudige bouwstijl opgetrokken zogenaamde 'Lodewijkskerkjes' zijn nog in Brabant terug te vinden. Het zijn allemaal rijks- of gemeentelijke monumenten met een doorgaans goede staat van onderhoud. (Van den Eeden, 2009).

De parochie Woensdrecht is ontstaan in de tweede helft van de dertiende eeuw. De kerk is in het begin van de Tachtigjarige Oorlog door brand verwoest, maar er werd een nieuwe kerk gebouwd die tot 1809 als zodanig is gebruikt. Tijdens de Belgische opstand werden er soldaten in de kerk ondergebracht. Daarbij werden grote vernielingen aangericht. Langzamerhand ging de toestand van het gebouw verder achteruit. Van de verlaten kerk werden de muren omvergehaald en de fundamenten gedeeltelijk uitgebroken. Op de plaats van het koor en het noordertransept ligt nu de begraafplaats van de protestanten. De toren (de Stompe Toren) sneuvelde in de Tweede Wereldoorlog en werd niet herbouwd.

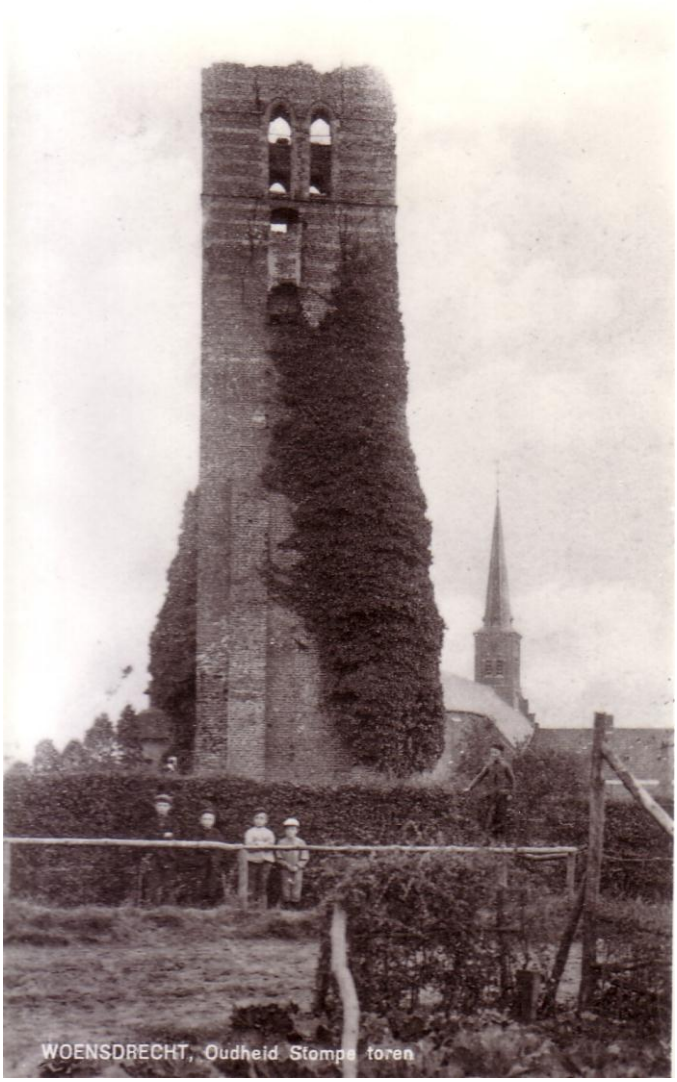

Afbeelding 24: Woensdrecht, Stompe Toren
(prentbriefkaart Hotel Venus, Hoogerheide)

De protestantse kerk van de Protestantse Gemeente Woensdrecht aan de Dorpsstraat te Ossendrecht is een rijksmonument uit 1798. Door geldgebrek moest worden afgezien van een toren. De klok wordt geluid vanuit een losse klokkenstoel die in de tuin van de kerk staat. Dit is bijzonder, omdat dergelijke klokkenstoelen voornamelijk in het noorden van ons land voorkomen. Naast de kerk staat het oorlogsmonument uit 1957.

Afbeelding 25: Ossendrecht, klokkenstoel bij Protestantse Kerk

Latere kerkbouw

Na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 volgde de bouw van veel nieuwe kerken. Dit ging vaak ten koste van de oudere, laatmiddeleeuwse kerkgebouwen. De katholieke bouwstijl was na 1853 vooral de neogotiek. De kerk O.L. Vrouwe Hemelvaart van Hoogerheide is hiervan een voorbeeld.

Halverwege de zestiende eeuw is Huijbergen een zelfstandige parochie geworden. De kerk uit 1646 is in 1916 wegens bouwvalligheid afgebroken. De opvolger is al in de Tweede Wereld-oorlog verwoest (1944).De huidige kerk in Huijbergen, de H. Maria Hemelvaart, is gebouwd in 1952. Het is een pand in neo-byzantijnse stijl. De huidige kerk staat op een andere plaats dan zijn voorgangers, omdat het centrum van het dorp naar het noorden is verplaatst.

Afbeelding 26: Huijbergen, R.K. kerk O.L.Vrouwe Hemelvaart

De Sint Gertrudiskerk te Ossendrecht behoort tot de gemeentelijke monumenten, evenals de Volksabdij Onze Lieve Vrouw ter Duinen. Vanuit de Gertrudiskerk vindt nog jaarlijks de Berendrechtse Begankenis plaats, een processie die naar de kapel van Onze Lieve Vrouwe van de Hagelberg in Berendrecht leidt. Dit gebruik stamt uit 1747 en is daarmee een van de oudste processies van Nederland. Het gebruik verwijst naar een bede om vrijwaring van een pestepidemie, waarvoor Ossendrecht inderdaad gespaard is gebleven.

Afbeelding 27: Ossendrecht, R.K. kerk St. Gertrudis

De R.K. pastorie bij de Dionysiuskerk te Putte is een classicistisch herenhuis uit 1746. Het is een rijksmonument. De kerk in basilicavorm dateert uit 1950 en is een ontwerp van de architect Jac. Hurks uit Roosendaal. De neogotische kerktoren is het laatste restant van de oorspronkelijke Dionysiuskerk die in 1940 werd verwoest.

Afbeelding 28: Putte, toren R.K. kerk St. Dionysius

Kloosters
Kloosters hebben van oudsher een belangrijke functie in Brabant vervuld. Aanvankelijk werd van hieruit de ontginning gerealiseerd van de 'woeste gronden' als vervolg op de turfwinning. Ook Huijbergen heeft veel te danken aan de activiteiten van de kloosterlingen, hier behorend tot de Wilhelmietenorde, genoemd naar een kruisridder, Wilhelmus van Malaval, die overleed in 1157. Reeds in 1278 schonk Heer Arnoud van Leuven en zijn vrouw Elisabeth van Breda een kapel met bijbehorende grond te Huijbergen, om er een klooster te stichten. Dit werd het *'Monasterium Beatae Mariae Virginis'*. De paters, die onder andere de landarbeid en landontginning ter hand namen, verzorgden ook het geestelijk leven in het dorp. In 1947 vertrok de laatste van de Wilhelmieten uit Huijbergen, omdat aan de voorwaarde voor een gemeenschap van minimaal zes paters niet meer kon worden voldaan. Lange tijd is Huijbergen een bedevaartsplaats geweest, waar Siardus, een Friese heilige uit de twaalfde eeuw, werd vereerd vanwege zijn genezende gaven. Ook prior Siardus Bogaerts, hoofd van het klooster omstreeks 1650, schijnt deze wonderlijke gaven te hebben bezeten. In ieder geval is nog een bijzonder feit aan hem te danken. Bij de Vrede van Munster in 1648 werd bepaald dat de grens tussen de zuidelijke (Spaanse) Nederlanden en de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden midden over de kerk in Huijbergen liep. Prior Siardus Bogaerts wist een oplossing voor deze situatie te bewerkstelligen, waardoor Huijbergen tot het katholieke zuiden ging behoren.

In later tijden speelden de kloosters een belangrijke rol bij de geestelijke en wereldlijke vorming van de jeugd. In Huijbergen werd door de broeders van Saint Louis uit Oudenbosch een weeshuis voor arme kinderen ondergebracht. Op 21 juni 1851 werd er een onafhankelijke congregatie opgericht in Huijbergen en groeide het weeshuis uit tot pensionaat Sainte Marie. Eind 1944 werd het klooster verwoest ten gevolge van het oorlogsgeweld. Alleen het poortgebouw bleef behouden. Volgens een jaartal in de zuidelijke muur dateert dit uit 1747, maar eigenlijk kwam het in gedeelten tot stand tussen 1610 en 1850. Tegenwoordig biedt het in 1967 gerestaureerde poortgebouw onderdak aan het Wilhelmietenmuseum.

Afbeelding 29: Huijbergen, Wilhelmietenmuseum

4.5 Kleine religieuze monumenten

Weg- en veldkapellen
De oorspronkelijke betekenis van een kapel ligt in de Latijnse benaming voor een mantel. *'Cappa'* en *'capella'* kunnen in verband worden gebracht met de mantelrelikwie van Sint Martinus van Tours. De ruimte waarin deze werd vereerd heette een '*aedicula*': een beschuttend huisje. Kleine kastjes met daarin een heiligenbeeld werden bevestigd aan een boom of aan een woonhuis. Het oudste type veldkapel zou een kast- of stokkapelletje zijn met daarin een lichtbron of een heiligenbeeld. Geleidelijk aan kwam meer nadruk te liggen op het beschermende huisje, dat werd vergroot en verfraaid. Zo ontstond in de achttiende eeuw de gesloten veldkapel, later gevolgd door de open veldkapel met toegangsdeur. Van oorsprong middeleeuwse en vaak grotere kapellen, zoals de kapel ter ere van Sint Joost in Breda, functioneerden in een breder kader dan de meeste wegkapellen, zoals we die vandaag nog kennen.
In latere tijden, met name in de twintigste eeuw, hebben processen van folklorisering en historisering tot de oprichting van stadse/dorpse weg- en veldkapellen geleid. De meeste openbare wegkapellen zijn toegewijd aan Maria of Onze Lieve Vrouw.

Afbeelding 30: Woensdrecht, Mariakapel Nederheide

In 1899 wijdde paus Leo XIII de wereld toe aan het Heilig Hart van Jezus. Hiermee kreeg de Heilig Hartdevotie, die teruggaat tot de eerste eeuwen van het Christendom, een nieuwe impuls. Dat leidde tot de oprichting van vele Heilig Hart- en Christus Koning beelden in de eerste helft van de twintigste eeuw.

Afbeelding 31: Ossendrecht, beeldengroep H. Hart

Wegkruisen
Over de oorsprong en ontstaansgeschiedenis van het veld- of wegkruis is weinig met zekerheid te zeggen. Het zou nog verwijzen naar de kerstening van heilige bomen of stenen, die soms als grensteken fungeerden. Vaak staan ze op kruispunten van wegen. Het kruis als teken en symbool van het Christendom is als zodanig vanaf de tweede helft van de vierde eeuw aan een opmars begonnen. Sociaal-religieuze plaatsingsmotieven lijken ten grondslag te liggen aan de Brabantse wegkruisen. Zo werden gerechtskruisen opgericht op plaatsen waar kerkelijk of wereldlijk recht werd gesproken (grenskruisen, zoenkruisen, asielkruisen, marktkruisen). Van de dertiende tot het einde van de zestiende eeuw behoorde het plaatsen van een zoenkruis tot de eisen bij verzoening na een doodslag. Herinneringskruisen, waaronder moordkruisen, ongevalskruisen, missiekruisen en verzetskruisen memoreren een droevig of heuglijk feit. De categorie kerkhofkruisen spreekt voor zich. Wegkruisen van vóór de Franse tijd komen in Brabant niet of nauwelijks voor. Dit heeft onder andere te maken met het godsdienstbeleid van de Republiek tijdens de Tachtigjarige Oorlog, waarbij veel oude wegkruisen zijn verdwenen.

Afbeelding 32: Huijbergen, wegkruis aan Weg naar Wouw

De meeste wegkruisen in Nederland zijn opgericht in de twintigste eeuw. De vernieuwde belangstelling voor de wegkruisen ontstond omstreeks 1920. Vaak werden ze geplaatst door particulieren of door buurtschappen, uit devotie of dankbaarheid (bijvoorbeeld omdat ze gespaard waren gebleven voor vernietiging in de Tweede Wereldoorlog). De jongste categorie gedenktekens zijn de memorie- of ongevalskruisen, die de plek van een ongeval markeren. Hoewel de wegkruisen nog nauwelijks een religieuze functie vervullen, getuigen ze voor de moderne voorbijganger nog altijd van het geloof van mensen in Gods nabijheid op hun levensweg.

4.6 Gebouwen voor overheid en dienstverlening

Gemeentehuizen
De Gemeentewet van 1851 heeft geleid tot een sterke toename van de werkzaamheden van het gemeentelijk bestuur en het ambtenarenapparaat. De steeds complexer wordende samenleving vergde meer controle op de wet- en regelgeving. Deze toenemende rol van de overheid en van de ambtenaren is te zien in de toename van het aantal gemeentehuizen in de periode 1850-1940 (Michels, 1993). De gemeentehuizen uit deze periode zijn doorgaans goed bewaard gebleven. In Ossendrecht is het pand van het voormalig gemeentehuis uit 1939 nog aanwezig. In Hoogerheide heeft het oude gemeentehuis inmiddels plaats moeten maken voor nieuwbouw aan de Raadhuisstraat. Het nieuwe gemeentehuis van de gemeente Woensdrecht bevindt zich nu aan de Huijbergseweg in Hoogerheide op de locatie van een voormalig klooster. Een deel van dit klooster is als raadszaal geïntegreerd in het nieuw gebouwde gemeentehuis. Het voormalige gemeentehuis van Huijbergen diende tot voor kort als bibliotheek en verenigingsgebouw. Ook Putte beschikte over een eigen gemeentehuis, in 1937 ontworpen door architect A. van Hees uit Roosendaal. In 1966 was dit te klein en moest een nieuw pand worden gebouwd.

4.7 Schoolgebouwen

Van oudsher boden veel gemeenten gelegenheid om de kinderen naar school te laten gaan. Meestal had men daartoe een onderwijzer in dienst, die in een overvol lokaal probeerde de jeugd de meest elementaire kennis bij te brengen. Tussen 1850 en 1940 werd het onderwijs verbeterd door nieuwe pedagogische inzichten en lesmethoden. De Schoolwet van 1857 schiep de mogelijkheid om naast openbare scholen ook bijzondere scholen te stichten. Dit leidde tot een ware bouwexplosie.
In het katholieke Brabant werd het onderwijs vooral verzorgd door kloosterzusters en -broeders. Nabij de kloosters treft men vaak enkele scholen aan in uiterst sobere neo-renaissancestijl. In 1901 werd de leerplichtwet ingesteld. Het gevolg hiervan was een grotere toestroom van leerlingen. Vooral na de gelijkstelling van het openbaar en bijzonder onderwijs in 1917 waren er voldoende fondsen beschikbaar om gerenommeerde architecten aan te trekken (Michels, 1993).

Afbeelding 33: Woensdrecht/Hoogerheide, voormalige gemeentelijke lagere school Nieuweweg

4.8 Industrieel erfgoed

Steenfabrieken
In een verslag uit 1855 worden twee steenfabrieken genoemd van een zekere A. Schepers. Er werden bakstenen en pannen gebakken. Op Korteven heeft in 1882 ook een steenfabriek gestaan. In 1891 werd dit bedrijf overgenomen door C.A. Daverveldt, burgemeester van Wouw, waarna het in 1893 werd uitgebreid met een ringoven en machines. In 1904 werd een nieuwe fabriek gesticht door Jacobs en Carpentier uit Zandvliet.

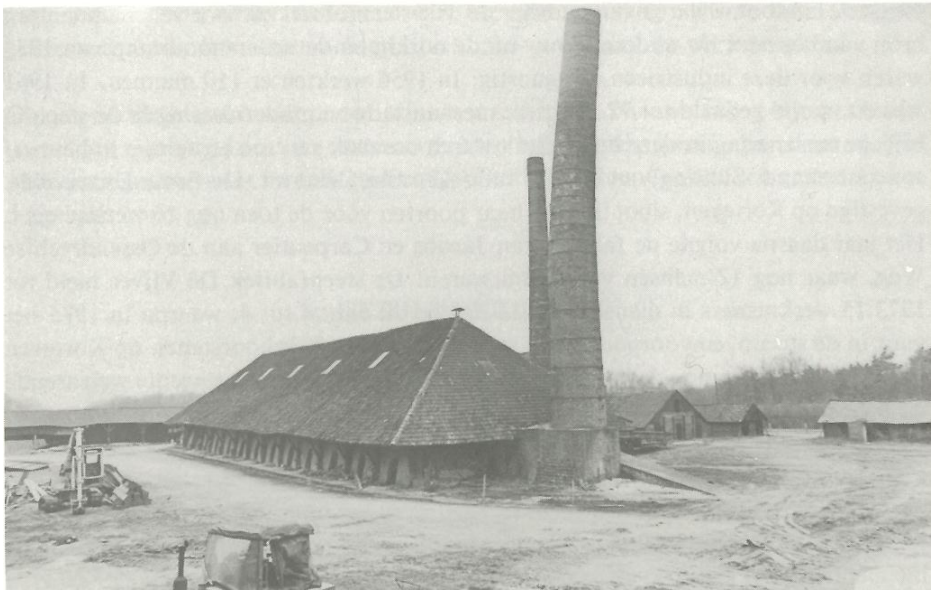

Afbeelding 34: Hoogerheide, voormalige steenfabriek Daverveldt, Korteven
(foto: Dick de Boer, Bergen op Zoom)

Overige industriële gebouwen
De ontwikkeling van de infrastructuur heeft zoals bijna overal een grote invloed gehad op het proces van industrialisatie. In veel gevallen is met de komst van een spoorlijn of een kanaal de industrialisatie pas echt op gang gekomen. Goedkoop transport is immers een voorwaarde om industriële productie van goederen mogelijk te maken.
In de twintiger en dertiger jaren van de vorige eeuw begon veeteelt een belangrijke plaats in te nemen binnen de landbouw. Vlees en zuivelproducten leverden meer geld op, waardoor in deze periode veel (nieuw verkregen) akkerland werd omgezet in grasland. Samenhangend met deze groei van de veeteelt ontstond een groot aantal coöperatieve zuivelfabrieken en veevoederfabrieken. Grootschalige akkerbouw was eerder al gecombineerd met een industrieel winningsproces, zoals in de al eerder vermelde suikerindustrie. In Huijbergen staan nog gebouwen van de coöperatieve melkfabriek, die indertijd voor veel inwoners een bron van inkomsten bood.

4.9 Militaire gebouwen

De vliegbasis Woensdrecht
De vliegbasis is opgericht in 1934. De Bergen op Zoomsche Zweefvliegclub was de eerste gebruiker. Thans maakt de West-Brabantse Aeroclub er gebruik van. Tijdens de Tweede Wereldoorlog bouwde de Duitse bezetter de basis om tot een operationele vliegbasis met bunkers en hangars. Zij stationeerde er jachtvliegtuigen en jachtbommenwerpers. De geallieerden hebben het vliegveld platgebombardeerd. (Bij nieuwbouwprojecten worden nog steeds explosieven aangetroffen). In 1953 kwam er de Straalmotorenwerkplaats, thans het Depot Mechanisch Vliegtuigmaterieel en Straalmotoren (DMVS), dat in 1990 is ontstaan uit een fusie van het Woensdrechtse Depot Straalmotoren met het Depot Vliegtuigmaterieel op Gilze-Rijen. Tijdens de Watersnoodramp van 1953 werden vanuit Woensdrecht reddingsacties gecoördineerd. Sinds 1955 maakte Fokker Aircraft Services gebruik van de banen. In 1968 werd de basis gesloten voor militair vliegverkeer en kreeg ze de status van reservebasis.

In 1983 haalde Woensdrecht herhaaldelijk het nieuws als mogelijke locatie voor Amerikaanse kruisvluchtwapens. Dankzij een akkoord tussen de Verenigde Staten en de toenmalige Sovjet-Unie ging deze stationering niet door. Wel werd de infrastructuur van de basis aanzienlijk uitgebreid. Sinds 1999 is een groot aantal opleidingsfaciliteiten op de basis ondergebracht. ROC West-Brabant verzorgt er de opleidingen vliegtuigonderhoud. De basis biedt dankzij deze ontwikkelingen werk aan veel inwoners van de gemeente Woensdrecht.

Langs de Randweg Hoogerheide zijn bunkers hersteld en in het zicht gebracht die aan het begin van de Tweede Wereldoorlog werden gebouwd ter verdediging van de vliegbasis.

Afbeelding 35: Hoogerheide, Bunkerbaan

Van de voormalige verkeerstoren in het Kooibos is een replica teruggeplaatst. Daarbij werd een constructie toegepast die vandalismebestendig moest zijn. Het informatiebord is helaas binnen een maand zwaar beschadigd aangetroffen.

Militair erfgoed

Een monument ter herinnering is de Sherman-tank van het Canadese leger, die een plaats heeft gekregen bij het vrijheidsbeeld van Woensdrecht. De tank heeft een belangrijke rol gespeeld in oktober 1944 in de strijd om de Kreekrakdam, die zich voor een deel op de Woensdrechtse Heide heeft afgespeeld. In 1976 is het voertuig door vrijwilligers opgeknapt. Het vormt nu een blijvende herinnering aan de Tweede Wereldoorlog.
Op de begraafplaats aan de Eikelhof in Ossendrecht zijn nog enkele oorlogsgraven aanwezig. Een stuk geschut in het plantsoen nabij het Cichoreiplein herinnert ook hier aan het oorlogsgeweld.

Nog een bijzonder relict uit de Tweede Wereldoorlog vormt het aggregaatgebouwtje van het *'Knickebein-baken'* bij Woensdrecht. Ook de fundering van de zendmast is nog aanwezig. Door kruispeiling van de signalen van dergelijke straalbakens konden de Duitse bommenwerpers hun doelen in Engeland met grote precisie vinden. Behalve straalbakens in Duitsland, werden langs de kusten van Noorwegen, Nederland en Frankrijk in totaal twaalf Knickebeinbakens gebouwd.

Afbeelding 36: Woensdrecht, aggregaatgebouw Knickebeinbaken

Een particuliere collectie voorwerpen uit de Tweede Wereldoorlog is te bezichtigen in het museum van de heer De Jonge aan de Putseweg.

Afbeelding 37: Ossendrecht, voormalig KMT, nu oorlogsmuseum, Putseweg

Nabij het buurschap Calfven ligt een mobilisatiecomplex, dat relatief gaaf bewaard is gebleven. Dit is een relict uit de Koude Oorlog.

4.10 Horeca, ontspanning en cultuur

De toename van de welvaart en de verbeteringen in het onderwijs hadden tot gevolg dat er een grotere culturele belangstelling ontstond. Mensen kregen meer vrije tijd. In steden en dorpen kreeg het verenigingsleven daardoor een impuls. Er ontstonden zang- en muziekgezelschappen, carnavals- en toneelverenigingen en ook het gilde- en broederschapswezen bloeide op na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie.

Oude dorpskroegen en herbergen verloren na 1850 terrein aan moderne etablissementen. Kleine dorpscafeetjes zijn nog spaarzaam te vinden. Concertzalen, sociëteitsgebouwen, musea, bioscopen, schouwburgen, gehoorzalen en 'muziektempels' werden gebouwd. Zo is in het centrum van Ossendrecht een muziekkiosk aanwezig, die nog regelmatig wordt gebruikt. Het toenemende verkeer en toerisme leidde in stad en dorp tot de bouw van hotels, cafés en restaurants (Michels, 1993). De plaatselijke bevolking bezocht toch nog vaak de kleine huiskamercafeetjes, waarvan er in Ossendrecht en omgeving veel hebben gestaan.
Café Het Calfven is nog zo'n cafeetje met plek voor één tafeltje, een toog en een biljart.

Afbeelding 38: Ossendrecht, interieur Café Het Calfven

4.11 Grensmarkeringen

Afbeelding 39: Huijbergen, rijksgrens bij Bredestraat

In de gemeente Woensdrecht staan vijfentwintig grenspalen, die de grens tussen Nederland en België markeren, te weten de grenspalen met nummer Gp 244 tot en met Gp 268. De grenspalen dateren uit het midden van de negentiende eeuw.
Op de grens tussen Nederland en België zijn ook diverse historische grensstenen te vinden, zoals een hardstenen grenspaal in het Moretusbos en een grenskei bij de kruising van de Vierwindenlaan met de Trambaan in Ossendrecht. Laatstgenoemde markeerde vermoedelijk de grens tussen de Heerlijkheid Ossendrecht en de Heerlijkheid Calfven.

Afbeelding 40: Ossendrecht, grensbewaking nabij gp. 266 in 1931 (collectie Van den Bussche)

5 HISTORISCH GROEN

5.1 Begraafplaatsen

Hoe zijn onze huidige begraafplaatsen ontstaan? Vóór de negentiende eeuw was het gebruikelijk, dat de armen rond de kerk werden begraven (kerkhof) en de rijken in de kerk. Was het kerkhof vol, dan werden de stoffelijke resten opgegraven en verzameld in knekelhuizen, waar spreuken de levenden herinnerden aan hun toekomstig lot: '*Hodie mihi cras tibi'*: 'Heden ik, morgen gij'. Men leefde met de dood en dat was heel gewoon. Eind achttiende, begin negentiende eeuw vond een funeraire omwenteling plaats in de geschiedenis van de Europese begraafplaatsen. Allerlei factoren, zoals het Verlichtingsdenken, de groei van de (medische) wetenschap en vooral de bevolkingstoename en de daaraan gekoppelde toenemende verstedelijking zorgden er voor dat men anders met de dood begon om te gaan. Het begraven in kerken en steden werd verboden en het aanleggen van begraafplaatsen buiten de stad kwam in zwang, om onhygiënische situaties het hoofd te kunnen bieden. In 1784 had keizer Joseph II in Wenen al een decreet uitgevaardigd waarin werd bevolen tot aanleg van begraafplaatsen buiten de stad. In 1804 verbood keizer Napoleon het begraven in de stad.

Na het vertrek van de Fransen uit onze streken stond Koning Willem I de oude begravingsgebruiken aanvankelijk weer toe, om in 1829 tot een definitief verbod te besluiten. In de negentiende eeuw werden de (buiten)begraafplaatsen aangelegd als *landschapspark of -tuin*, meestal in de zogenaamde romantische stijl, in navolging van het grote voorbeeld uit Parijs: Père Lachaise. Grootse en grote grafmonumenten – die later wegens plaatsgebrek het veld moesten ruimen – waren populair.
De beplanting hiervoor werd zorgvuldig op haar betekenis uitgezocht. Groenblijvende taxus, cipres en klimop is er dan ook veel te vinden, evenals de treurwilg. Tuinarchitecten werden aangetrokken voor de bebouwing en het ontwerp van de beplanting. Vaak was de aanleg eenvoudig, met rechte paden, een windsingel en een sloot of gracht om het terrein. Het water diende als afscheiding of als afvoer, met name in laaggelegen gebieden. De aanleg in de populaire landschapsstijl leidde later tot slingerpaden en afwisselende boomgroepen, een inrichting die ook in parken is terug te vinden. De begraafplaatsen waren vrij toegankelijk om er te wandelen, te herinneren of te overpeinzen.

Afbeelding 41: Woensdrecht, protestantse begraafplaats

Werd in de achttiende eeuw de dood uit de stad verbannen, in de twintigste eeuw werd de dood uit het leven verbannen. Het taboe deed zijn intrede. Verbetering van de medische wetenschap zorgde ervoor dat de dode werd geïsoleerd in het ziekenhuis en werd uitbesteed aan de begrafenisondernemer. De katholieke begraafplaatsen zijn in omvang het grootste en vaak ook het rijkste uitgevoerd. Rijk geornamenteerde hekwerken scheiden het terrein af. In de kleinere plaatsen hebben de begraafplaatsen meestal een eenvoudige opzet met een middenpad, alhoewel ook hier hekwerken, poorten, calvariebergen, piëtavoorstellingen en kapellen niet ontbreken. Vooral na 1875 is veel aandacht aan de vormgeving besteed. Bijzonder zijn ook de boomstamkruisen en de steeds zeldzamer wordende gietijzeren grafkruisen.

Afbeelding 42: Hoogerheide, boomstamkruis op R.K. begraafplaats

De protestantse begraafplaatsen liggen meestal bij de kerk, zijn klein van omvang en voorzien van eenvoudige natuurstenen zerken. Ornamentiek is hier eerder uitzondering dan regel.

Noord-Brabant is rijk aan Joodse begraafplaatsen, onder andere te Oudenbosch en Putte. Dit zijn naar het oosten gerichte terreinen, die meestal zijn voorzien van een hoge muur. Soms is er een klein poortgebouw of een dienstwoning bij (Michels, 1993).

Afbeelding 43: Putte, joodse begraafplaats Shomre Hadas

In Putte bevinden zich drie begraafplaatsen waar overwegend Belgische joden uit de regio Antwerpen begraven liggen. Een begraafplaats uit 1908, een uit 1914 en een uit 1923, in gebruik bij drie verschillende joodse begrafenisverenigingen. De reden waarom al deze joodse mensen niet in België begraven wilden worden, ligt meer voor de hand dan men in eerste instantie zou vermoeden. De joodse wetten bepalen dat een graf nooit geruimd mag worden. De joden baseren zich daarbij op Genesis 23, waarin Abraham voor zijn overleden vrouw Sara een eigen grafstede voor de volle prijs koopt van de Hethieten, voor vierhonderd sikkel zilver. Omdat de Belgische begraafwet eist dat een graf na 25 jaar wordt vergraven en de Nederlandse wetgeving toestaat dat een graf blijft liggen, kocht de Antwerpse joodse gemeenschap in de negentiende eeuw vlak over de Nederlandse grens grond aan die als begraafplaats werd ingericht. Zo vond een aantal Belgen in Nederland een laatste rustplaats. Van de begraafplaatsen ligt er één aan de Putseweg (Shomre Hadas) en twee aan de Noordweg (Machsike Hadass en de joodse begraafplaats van de Frechie-Stichting). (De Bruijn en Van den Hoven, 2001).

Afbeelding 44: Putte, joodse begraafplaats Machsike Hadass

5.2 Landgoederen

Het was Johan Huizinga, die voor het eerst zijn visie verwoordde op de cultuurhistorische betekenis van de buitenplaats in zijn in 1941 verschenen boek '*Nederlands beschaving in de zeventiende eeuw'*. Het ideaal van het verlangen naar de 'behaaglijke rust van een blij buitenleven' speelde daarin een belangrijke rol. Het bezit van een buitenhuis was slechts voor weinigen weggelegd. De rijke kooplieden uit de steden konden zich een luxueus buitenhuis veroorloven, waar zij gedurende de zomerperiode met hun familie verbleven. Buitenhuizen en de bijbehorende tuinen werden uitgevoerd als aardse paradijzen.

In de loop van de achttiende eeuw zou de term *'buitenplaats'* in zwang komen als een verzamelnaam voor een voorname, tweede woning buiten de stad. Met een *'buitenplaats'* wordt een monumentaal huis aangeduid, waarbij alle bijbehorende onderdelen, zoals een omliggend tuin of park en de bijgebouwen, samen één onlosmakelijk geheel vormen. De beleving van de 'landschapstuinen', die werden aangelegd rondom het huis, lag vaak ten grondslag aan de aanleg van de latere stadsparken.

Het begrip *'hofstede'* is al ouder. Aanvankelijk werd deze term gebruikt voor een boerenplaats, bestaande uit een huis met erf. Rijke stedelingen konden hier een 'heren-kamer' betrekken. De term 'hofstede' bleef tot in de negentiende eeuw in gebruik. De betekenis werd meer gekoppeld aan de populariteit van een landelijke levensstijl onder de nieuwe elite van notabelen. De beleving van tuin en park speelde daarin een belangrijke rol. De aangelegde tuin was niet alleen bestemd voor vermaak, maar ook om eruit te kunnen eten: de hofstede – *'tot vermaeck en voordeel aengeleyt'*. (Kuiper, 2012).

Naast een recreatieve functie vervulde het landgoed, gelegen rondom het buitenhuis, ook een economische functie: zo leverde de aanleg van 'productiebossen' met gebruikshout (*'schaarhout'*) een aanzienlijke bron van inkomsten voor de eigenaar. De rijkdom van de familie werd tentoongespreid in de luxueuze bouwstijl van het landhuis met bijgebouwen en de prestigieuze tuinaanleg.

Het hoog gelegen zuidwestelijk zandgebied was rijk aan landgoederen aan het einde van de negentiende eeuw. Hun geschiedenis wordt onderstaand geschetst. Hierbij heeft het boek Landgoederen in Noord-Brabant uit 2012 als leidraad gediend.

De stichting van landgoederen is hier vooral voortgekomen uit de ontginningsactiviteiten van de plaatselijke heren, de markiezen van Bergen op Zoom. Op de grote oppervlaktes woeste grond, die onder hun bezit vielen, startten zij plaatselijk met drooglegging van moerassen en bebossing van heide en stuifzand. Gedurende de Franse Tijd (1795-1813) werden hun rechten hen ontnomen onder het mom van: 'vrijheid, gelijkheid en broederschap'. Na de val van Napoleon en de installering van een eigen staatshoofd bleven veel Franse verworvenheden gehandhaafd. Wat voorheen van de heer was, kwam nu toe aan de staat in de vorm van 'Domeinen'. De staat mocht daarmee doen wat haar goed leek. Vaak werd de door de staat opgeëiste, 'woeste' – en dus onrendabele – grond doorverkocht aan vermogende particulieren. Opvallend was, dat veel landgoederen in handen waren of kwamen van Belgische families. Dat zoveel Nederlands grondgebied in Belgische handen was, is opmerkelijk, omdat beide landen nog kort tevoren in staat van oorlog met elkaar verkeerden (1830-1839). Landgoed 'Groote Meer' kwam in handen van puissant rijke Antwerpenaren.

Lindonk
Lindonk vormt een landgoed op de hoge Brabantse zandgronden tussen Woensdrecht en Bergen op Zoom. Het grenst aan het landgoed Mattemburgh. Stichting Brabants Landschap nam dit landschap in 2006 over van de Belgische familie De Borrekens. Er is weinig bronnenmateriaal over bekend. In 1533 is sprake van de hoeve Groot Lindonk en de Lindonkse Akker, een zelfstandige ontginning binnen de heerlijkheid Zuidgeest, waar (veel) later ook het landgoed Mattemburgh verrees. De hoeve was een langgevelboerderij. De eigenaren van zowel Groot Lindonk als het later gestichte Klein Lindonk of Logtenborg staakten er hun inspanningen na de verwoestingen door de Fransen tijdens de belegering van Bergen op Zoom in 1747. De landerijen zijn nadien bezet met bos, net als die van hoeve De Musschenpot (zie onder Mattemburgh). De ligging op een hoog punt van de Brabantse Wal, 13 m +NAP, was natuurlijk een ideale vestigingsplaats.

Afbeelding 45: Hoogerheide, huis Lindonk, Antwerpsestraatweg 179
(bron: www.funda.nl)

Bieduinenhof
Dit landgoed is ontstaan uit de bouw van een villa door de Antwerpse familie Cassiers.
In 1956 werd het landgoed verkocht aan Jan van Mierlo uit Essen. Na enkele verwoestende bosbranden wist boswachter Piet Danen in overleg met Staatsbosbeheer de bosopstanden weer op te bouwen. Een groot deel van het landgoed moest aan Defensie worden verhuurd als oefenterrein, wat het nog steeds is. De nabijgelegen volksabdij ‘Onze Lieve Vrouw ter Duinen’ verzocht om in de villa oudere patiënten onder te mogen brengen, die noch in de thuissituatie noch in het ziekenhuis verder geholpen konden worden. De Van Mierlo’s gingen hier enthousiast op in, ze trokken verplegend personeel aan onder de zusters van Oudenbosch. Mevrouw Van Mierlo maakte van de verzorging haar levenstaak. In 1989 oordeelden Provincie en gemeente dat de behuizing niet langer voldeed aan de moderne eisen, waarna – opnieuw op initiatief van de Volksabdij – een gezinsvervangend tehuis voor autisten, ‘Titurel’ werd gehuisvest. De erfgenamen van het echtpaar Van Mierlo hebben het landgoed daarna ondergebracht in een BV.

Afbeelding 46: Putte, huis Titurel, Putseweg 44

Mattemburgh
Het landgoed Mattemburgh is grotendeels gelegen binnen de grenzen van de voormalige heerlijkheid Zuidgeest, die toebehoorde aan de Markiezen van Bergen op Zoom.

In 1747 werd Bergen op Zoom langdurig belegerd door de Fransen, waarbij de omgeving van de stad werd geplunderd. Nadat de rust was weergekeerd, werden veel hoeves niet opnieuw opgebouwd, zoals 'De Musschenpot' op de Zuidgeestse Heide. De grond werd verkocht aan de markies, die het terrein liet beplanten met schaarhout. In 1801 werden de bezittingen en dus ook de gronden van de markies opgeëist door de staat, die besloot de onrendabele – 'woeste' – gronden te verkopen, zodat ze nog wat opbrachten. De voormalige gronden van 'De Musschenpot' werden in 1807 opgekocht door Petrus Cuypers, afkomstig uit een Oudenbossche familie van gegoede kooplieden. Zowel in de Bataafse en Franse Tijd als later onder koning Willem I wist hij zich te onderscheiden. Gedurende zijn politieke carrière was hij drossaard van het Oostkwartier van het Markiezaat en later burgemeester van Oudenbosch. Hij maakt de overstap van provinciale naar landelijke politiek en werd vanaf 1806 zelfs persoonlijk raadsheer van koning Lodewijk Napoleon. In 1814 benoemde koning Willem I hem tot lid van de Staten van Brabant. Van 1818 tot 1837 was Cuypers burgemeester van Bergen op Zoom. Hij huwde Maria van Mattemburgh uit een invloedrijk geslacht van bestuurders, dat genoemd is naar een in de zestiende eeuw bedijkte polder onder Nieuw-Vossemeer. Ze kregen samen zes kinderen en werden zeer vermogend, wat vooral te danken was aan een aantal erfenissen, inhoudende boerderijen en gronden van Overflakkee tot de Biesbosch.

Afbeelding 47: Huijbergen, familiegraf Van Mattemburgh op R.K. begraafplaats

Een van hun zoons, Louis, bezorgde hen veel last. Regelmatig kwam het tot een vechtpartij met militairen in de garnizoensstad Bergen op Zoom en een keer eindigde hij er zelfs in het cachot. Zijn vader moest hem steeds in bescherming nemen en hem financieel te hulp komen. Zeker, nadat hij als ontvanger van de directe belastingen tekorten niet kon aanvullen. Ook zijn huwelijk met de dochter van een herbergier werd hem niet in dank afgenomen. In 1840 verhuisde het stel naar Antwerpen, vervolgens naar Berchem en tenslotte naar Brussel, waar het een chique pand betrok aan de Jozef II-straat.

Ofschoon hij het *enfant terrible* van de familie was, danken we aan deze Louis de stichting van het landgoed. In een brief de dato 17 januari 1846 legt zijn moeder hem het plan voor een buiten te stichten. Een eerste vereiste daarvoor was een statig landhuis dat in fasen, tussen 1846 en 1853, tot stand kwam. Het werd een villa in de toen gangbare classicistische stijl. In 1849 leverde de Antwerpse (tuin)architect Emile van Cuyk een ontwerp aan voor '*eenen Engelschen hof en wandelingen door de velden, weyden en het Bosch daertegen gelegen'*. Maria heeft nauwelijks van het landgoed kunnen genieten; ze overleed in 1850. Ze liet haar zoon *de Buitenplaats, genaamd de Musschenpot* na, inclusief bossen, landerijen en boerderij de Lange Teen, samen 166 hectare groot. Uit eerbied voor zijn moeder wijzigde Louis de naam van het landgoed van 'Musschenpot' in 'Mattemburgh', naar zijn moeders familienaam. Omdat in eerder genoemd testament niets over een tuin werd gezegd, mag worden aangenomen dat de aanleg daarvan pas kort daarna aanving. Het park is aangelegd in de Engelse landschapsstijl. Mogelijk deed Louis, die tussen 1851 en 1855 veel in Engeland verbleef, daar inspiratie op. Niet alleen de kleinschaligheid, doorzichten en afwisseling tussen hoog en laag verwijzen naar deze tuinaanleg, maar ook 'Chinese' elementen als de boog-bruggetjes en de theekoepel die in de Engelse landschapsstijl al vóór 1800 in de mode waren.

Louis bleef tot zijn dood in 1884 in Brussel wonen en betrok Mattemburgh slechts als buitenverblijf gedurende de zomermaanden en om er met vrienden te jagen. Desondanks hield hij zich vanuit België uitstekend op de hoogte van de gang van zaken. Hij breidde het land-goed uit met percelen mastbos en hakhout en hoeve De Konijnenheining, met bijbehorende gronden in het dal van de Blaffert. Bij zijn overlijden was het landgoed gegroeid tot 187 hectare. Louis was een kundig ondernemer. Hij deed aankopen –boerderijen en grond- onder Zevenbergen, Dinteloord, Gastel, Hoeven, Steenbergen, Zwaluwe, Made en Geertruidenberg.

Op Overflakkee liet hij gorzen bedijken. En ook voor het inpolderen van gorzen en grienden in de Biesbosch kreeg hij eind negentiende eeuw van de staat toestemming. Hij exploiteerde een cichoreifabriek in Ossendrecht, had aandelen in meestoven, verspreid over Brabant en Zeeland, en stichtte in 1854 een steenfabriek in Woensdrecht en in 1867 een suikerfabriek in Geertruidenberg.

Louis' zoon Aymon, die in zijn jonge jaren in Antwerpen, Brussel en Leiden studeerde, kopieerde het leefpatroon van zijn vader: Brussel als vaste verblijfplaats en Mattemburgh als buitenverblijf. Op 61-jarige leeftijd besloot hij alsnog een gezin te stichten en huwde de 32 jaar jongere Victoria de Bagenrieux uit Aalst (België), die al zes jaar daarna overleed. Aymon hield zich tot in de kleinste details bezig met het beheer van het landgoed en breidde het regelmatig uit, onder meer met boerderij Hildernisse in 1909. Hij en zijn dochter Marie-Louise (1905-1967) bleven in Brussel wonen, maar konden tijdens de Eerste Wereldoorlog uitwijken naar Mattemburgh in het neutrale Nederland. Mede door het aankopen van failliete boerenbedrijven in de jaren dertig was het landgoed bij zijn dood in 1939 uitgegroeid tot ruim 300 hectare. Dochter Marie-Louise, die bij haar vaders dood in 1939 het hele familiebezit erfde, trouwde datzelfde jaar nog met Jacques Pelletier, graaf de Chambure. Deze had zich gedurende Eerste Wereldoorlog dusdanig onderscheiden, dat hij later het Croix de Guerre ontving. In 1939, bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, nam hij opnieuw dienst in het Franse leger. Dat zou hem en zijn vrouw duur komen te staan.

Afbeelding 48: Hoogerheide, huis Mattemburgh

De Duitse bezetter beschouwde de Mattemburgh als vijandelijk vermogen en de burgemeester van Woensdrecht moest het grafelijke echtpaar gelasten om vóór 9 september 1940 de gemeente te verlaten en zich niet meer in gemeenten ten westen van de lijn Oosterhout-Ginneken op te houden. Terwijl zij gedwongen hun intrek namen op het hotel-landgoed Anneville onder Ulvenhout, werd villa Mattemburgh betrokken door Duitse officieren. Voor de inrichting van 28 barakken in het bos ten oosten van de Antwerpse straatweg werden 5000 bomen gerooid. Ook werden er betonnen schuilkelders gebouwd ter ondersteuning van vliegveld Woensdrecht. Vanaf 1943 werden tankgrachten gegraven en op grote schaal bomen gekapt. Oktober 1944 woedden er hevige gevechten, soms zelfs van man tegen man. De tuinmanswoning en boerderij de Konijnenheining werden daarbij volledig verwoest. Theekoepel, bruggen en beelden werden zwaar beschadigd en de schade aan het landhuis werd begroot op ruim f 80.000,--.

Als gevolg van de Franse nationaliteit, die ook de gravin had verkregen bij haar huwelijk, duurde het tot halverwege de jaren vijftig voor de oorlogsschade werd vergoed. Marie-Louise, die vanwege haar kleine gestalte in de streek 'het gravinneke' werd genoemd, behoorde bij haar overlijden in 1967 tot de meest gefortuneerde inwoners van Brabant. Omdat het echtpaar kinderloos was gebleven, zochten ze naar een instantie die hun dierbaar erfgoed in dezelfde geest zou beheren als zijzelf altijd hadden gedaan. In 1970 werd 357 hectare van het landgoed verkocht aan stichting 'Het Brabants Landschap' met daar bovenop de schenking 'Buitenplaats Mattemburgh' van 17 hectare, pas te verkrijgen na het overlijden van de graaf, wat in 1982 gebeurde.

In 1840 had Petrus Cuypers al gronden ter ontginning van de heide en vennen uitgegeven. Zijn nazaten lieten hier bossen aanleggen met een rechtlijnige padenstructuur. De Hoofddreef kwam uit bij het landhuis. Ten gevolge van de oorlogshandelingen in de Tweede Wereldoorlog rond het naburige vliegveld Woensdrecht raakten de bomen op het landgoed 'besmet' met kogels en granaatscherven. Exploitatie van het bos werd hierdoor minder interessant, want het hout was onbruikbaar geworden voor de verkoop. 'Brabants Landschap' heeft hier nu een bosreservaat ingericht, wat zijn weerga in Nederland niet kent.
Het beekje De Blaffert leverde destijds het water voor de vijverpartij in de tuin van Mattemburgh. Door middel van natuurontwikkeling en aanpassing van de waterhuishouding, waarbij de situatie van omstreeks 1900 als uitgangspunt is gekozen, is het aangrenzende dal van het beekje De Blaffert nu als bloemgrasland ingericht.

Afbeelding 49: Hoogerheide, oranjerie bij Mattemburgh

Oranjerie
Toen het landschapspark van Mattemburgh was voltooid, werd van 1858 tot 1874 een moestuin aangelegd, met ommuring, broeibakken en een onverwarmde en verwarmde kas. Aan de zuidmuur verrees in 1874 de oranjerie, die diende als winterverblijf voor de kuipplanten in de Formele Tuin, het laatste parkonderdeel. Onderstaande citrusbomen zijn hier 's zomers als kuipplanten te vinden. De citrus was vanaf de zeventiende eeuw een populaire boom, met name de *Citrus aurantium*, de bittere sinaasappel. Deze vrucht, ook wel *pomerans* genoemd, lijkt op de ons bekende zoete sinaasappel. Daarnaast kwamen ook voor: de mandarijn (*Citrus reticulata*), de citroen (*Citrus limon*) en de bergamot (*Citrus bergamia*). Citrusbomen zijn uiterst kwetsbaar en gevoelig voor kou. Ze moeten dus tijdig naar binnen. Bij een goede verzorging kunnen de bomen een respectabele leeftijd bereiken en zo waardevolle collecties vormen.

Groote Meer
Het gebied van de Groote Meer en de Kleine Meer, gelegen tussen Ossendrecht en Putte, was van oudsher een *wildert*, bestaande uit vennen en stuifduinen met hier en daar hakhout. Het gebied leverde jachtwild en vis, maar ook turf. Het zou een schuilplaats hebben geboden aan lieden die het niet zo nauw namen met de wet. De visrijkdom van het *Swalmmoer* (Zwaluwmeer) en de *Sustermeren* (Groote en Kleine Meer) vormde voor de Wilhelmieten een belangrijke reden om zich in 1278 in Huijbergen te vestigen. Door de vele onthoudings- en vastendagen stond bij hen regelmatig vis op het menu. Later konden de vennen niet meer voldoen aan de behoefte van de groeiende kloostergemeenschap. Het visrecht werd uitgebreid met dat op het ven het Lissefort. In de kasboeken is te lezen dat er ook nog veel *zoutvis* moest worden aangevoerd. De vennen bevatten zoetwatervis, zoals baars, zeelt en paling.
Nadat de Kleine Meer in 1686 was drooggevallen, verbond men de vennen onderling met kanaaltjes. Zo konden de Wilhelmieten in droge periodes – en ter voorkomen van stroperij – hun vis in veiligheid brengen in het diepere Zwaluwmeer.

Na de Franse Tijd konden domeingronden door de staat worden verkocht. In 1839 vond onder Ossendrecht een grootschalige verkoop plaats van zulke gronden. De Groote Meer van 55 hectare, een *'waterkolk met visserij en heide'*, ging voor f 750,-- over in handen van Petrus Johannes van Loon, die hier later nog meer domeingronden wist te verwerven. In 1844 liet hij ten noordwesten van het meer een arbeidershuisje bouwen, de eerste stenen bebouwing in het gebied. Via tussenverkopen kwamen de gronden van de erven Van Loon in 1884 in handen van François Servais, woonachtig te Ossendrecht. Aankoop in 1881 en 1885 van gronden onder Putte van baron De Caters en diens kinderen, beheerders van het aangrenzende landgoed de Wouwsche Plantage, zorgde voor een aanzienlijke uitbreiding. Vader en zoon Servais waren zeer ingenomen met de prachtige, waterrijke omgeving en vonden het stenen huisje aan het meer een goed uitgangspunt voor een landgoed. Het huisje werd daarom afgebroken en het bouwmateriaal werd in 1890 verwerkt in een groter huis, dat al spoedig bekend werd als 'De Politie'. Dit, omdat Adriaan Huijgens, die met vrouw en zeven kinderen mee verhuisde, al sinds 1880 in bezit was van de officiële boswachterspapieren. Voor de eigen voedselvoorziening van het landgoed groeide De Politie uit tot een boerderij met woon-, werk- en opslagruimte. Servais was de eerste die serieus de bebossing ter hand nam. Voor ontginning, aanplant en parkaanleg trok hij speciaal arbeidskrachten aan. Ondertussen werden nog aanzienlijke stukken woeste grond aangekocht. In 1895 werd het Meerhuis gebouwd, met een haventje en een garage. Het had een vergunning voor het tappen van drank. In 1897 werd Alphons van Veldhoven aangesteld als tweede boswachter, belast met aanplant en onderhoud. In datzelfde jaar werd ook Villa Meerberg, een botenhuis annex badhuis, gebouwd.

Afbeelding 50: Ossendrecht, Groote Meer, oprijlaan naar het Meerhuis

Zowel dit als het Meerhuis waren waarschijnlijk slechts vakantie-onderkomens voor de familie Servais. Terwijl het landgoed in oppervlakte almaar bleef groeien, droeg Servais het in 1897 over aan zijn zoon Alphons, die koopman was te Borgerhout. Van de Putseweg naar de Groote Meer werd een oprijlaan aangelegd. Aan het einde daarvan verrees een jachthuis, *Het Hof* of in dialect: *'t Of.* Als kroon op het landgoed werd in 1900 op het hoogste punt, 36,4 meter +NAP, een uitkijk- annex brandtoren van 15 meter hoog gebouwd, de Belvédère. Men kon er op verschillende hoogtes genieten van panorama's naar alle kanten. Meerdere schilders brachten de schoonheid van het uitzicht in beeld.

In 1900 liet Alphons een woning met herberg bouwen, Meerzicht genaamd, net buiten het landgoed. Hij liet er de inventaris van het Meerhuis naar toe verhuizen. De boswachter en zijn vrouw gingen het nieuwe pand bewonen, waar de boswachtersvrouw uitbaatster van de herberg werd. In 1902 werd het landgoed verkocht aan Aimée Manceau, scheepsmakelaar te Antwerpen. Hij had grootse plannen met het landgoed, dat inmiddels tot 631 hectare was uitgegroeid. Hij wilde nog meer ontginnen en vooral de waterproblematiek van de Groote Meer aanpakken. Ontginningen in de omgeving van Kalmthout brachten extra water naar de Groote Meer, die geen natuurlijke afvoer had. Een grootscheepse onderneming, waarbij dwars door de landduinen handmatig een waterafvoer werd gegraven naar de Zuidpolder onder Ossendrecht, werd geen succes. De boeren aldaar klaagden over de overlast van grote hoeveelheden duinzand en water op hun akker- en weidegrond.

In 1919 werd het landgoed opnieuw verkocht, ditmaal aan jonkheer Joseph Marie Cogels uit Schoten. Het volgend jaar verwoestte een grote bosbrand een groot deel van het terrein. Ook het probleem van de waterhuishouding was nog niet opgelost. Het hele gebied ten oosten van de Putse weg kwam regelmatig onder water te staan. Sabotage door de plaatselijke agrariërs werd daarbij niet geschuwd: afvoeren werden dichtgezet en een boer had zelf een dam aangelegd om zijn land te vrijwaren van het water. Het landgoed was niet vrij toegankelijk voor het publiek. Patiënten van herstellingsoord Dennenheuvel en het zusterklooster in Ossendrecht mochten er voor hun genezing wel wandelen. Op hun vaste routes hadden ze herkenningspunten waaraan ze eigen namen gaven, zoals: Droomlaantje, Echodal, Grenspaal, Japanse berg of Konijnenweitjes. De familie Cogels was vaak op het landgoed te vinden, vooral tijdens vakanties en op feestdagen. Ze waren grote natuurliefhebbers. In het gebied werd zelfs een vogelringstation gevestigd. Met het sluiten van de grenzen in de Tweede Wereldoorlog kwam aan dat alles een eind. De bezetters betrokken de villa en het Meerhuis.

Er werd veel gesmokkeld, maar erger was de houtroof door de Duitsers. Dorpelingen werden verplicht zich te melden bij de commandant om bomen om te zagen en van hun takken te ontdoen. Boeren moesten een knecht met paard en wagen sturen voor het vervoer van de stammen naar de polders onder Woensdrecht en Ossendrecht, waar ze als hinderpalen werden opgesteld, ter verijdeling van geallieerde luchtlandingen. Zo verdween 25.000m³ hout uit het landgoed! Bij de bevrijding in oktober 1944 ging nog eens 5000 m³ verloren en werd 180 hectare door granaten getroffen. De fraaie uitkijktoren en café Meerzicht gingen verloren. De maanden daarna werd het landgoed nog eens getroffen door een groot aantal V1's. Waar eens werd gestreden tegen wateroverlast, is nu een schrijnend tekort aan water. Uitzetten van vis heeft geen zin meer. De visvangst eindigde in 1971. Vanaf 1987 zijn er geen vogelkolonies meer, waardoor het ringstation werd opgeheven. Waterwinning en beregening zijn de voornaamste boosdoeners. Maar de verdroging is zeker ook in de hand gewerkt door de massale aanplant van dennen in de directe omgeving. Sinds 1952 heeft de familie een deel van het landgoed beschikbaar moeten stellen als militair oefenterrein.

Putse Moer
De Putse Moer dankt haar faam aan de landschapsschilder Jean Pierre François Lamorinière (1828-1911). Hij maakte diverse schilderijen van het landschap bij Putte en Ossendrecht, waarvan 'La Bruyère de Putte' uit 1851 het bekendste is. Het hangt in het Museum voor Schone Kunsten in Brussel. Doeken van hem zijn te vinden in verschillende Europese musea, o.a. in Wenen, Parijs en Praag. Net over de grens in Nederland kocht hij bij Putte een klein landgoed met huis, 'Het Paviljoen', dat in 1858 bovenop een stuifduin was gebouwd. Oorspronkelijk was het een jachthuis dat door verbouwingen en uitbreidingen uitgroeide tot een kasteeltje. Daaromheen verrees een tuin in de Engelse landschapsstijl. Verder bestond het landgoed uit productiebos van dennen. De familie Lamorinière woonde in Antwerpen en betrok Le Pavillion alleen als zomerhuisje. Na het gereedkomen van de spoorlijn Antwerpen-Essen kon worden uitgestapt in Station Heide en ging men te voet verder door de duinen. De in de laatste oorlog ingekwartierde militairen lieten het huis niet ongeschonden. Kleindochter Isa liet het huis renoveren en zelfs uitbreiden. Eind twintigste eeuw werden het hoofdgebouw en het grootste deel van het domein verkocht aan de familie Van Thillo, bankiers en grootgrondbezitters, ter uitbreiding van hun landgoed de Putsche Moer. De boswachters-woning is nog van nazaten van de befaamde schilder, waarnaar in Antwerpen ook een straat is vernoemd.

Afbeelding 51: Vijver bij Putte, schilderij door F.J. Lamorinière (museum voor Schone Kunsten, Brussel)

Moretusbossen
Vlak ten westen van Putte ligt het voormalige kasteeldomein van de graven Moretus. Het ligt zowel in de Belgische gemeente Stabroek als in de Nederlandse gemeente Woensdrecht. Het kasteel zelf ligt in België en wordt door de gemeente Stabroek gebruikt voor culturele activiteiten als tentoonstellingen, concerten en muzieklessen. Op Nederlands grondgebied zijn de *Moretusbossen* –het oude kasteelbos- door Staatsbosbeheer in de oude luister hersteld, met onder meer een opknapbeurt van het *'sterrenbos'*. De renovatie is medegefinancierd door de Euregio 'Benelux-Middengebied': een stimuleringsmiddel voor grensoverschrijdende samenwerking op velerlei terrein. Zo moet het herstelde park toeristische mogelijkheden in de grensregio bevorderen.

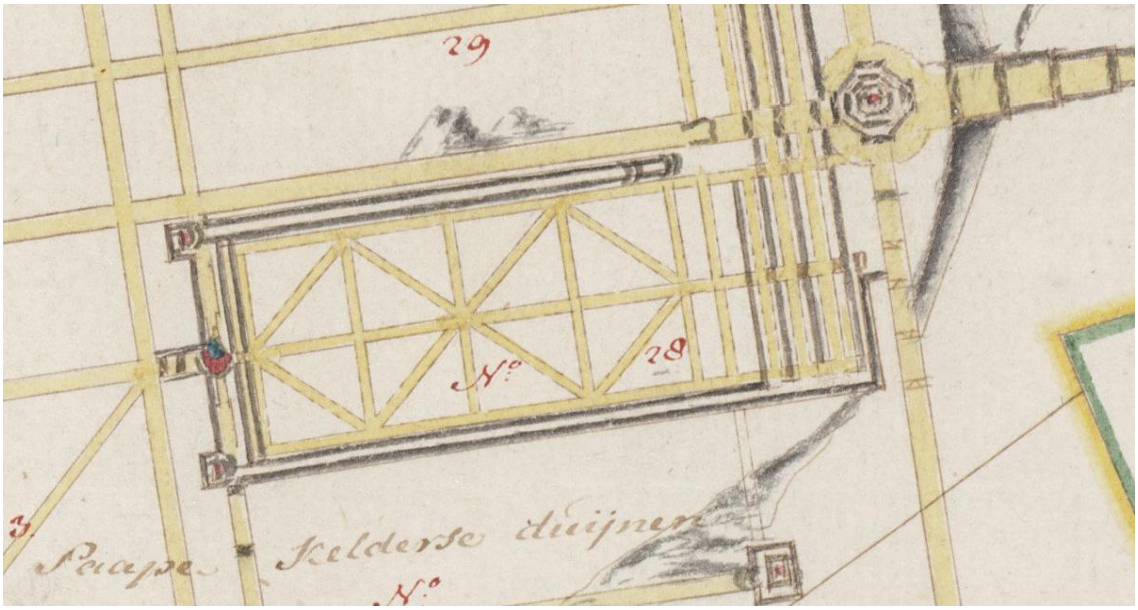

Afbeelding 52: Putte, sterrenbos op landgoed Putsche Moer; kaart van H, Adan 1782
(bron Historisch Centrum Markiezenhof, ARR-D214)

Op de plaats van het kasteel/paleis lag al in 1569 een *speelhuis*, een zogenaamde *hof van plaisancie.* In 1679 kwam het goed in handen van de familie Moretus, die vooral dankzij de Plantijn drukkerijen, schatrijk was geworden. De familie bezat meerdere kastelen en landgoederen in de huidige provincie Antwerpen. De naam *'Moretus'* is de Latijnse vertaling van *'Moerentorf'*, wat wijst op de binding van deze familie met de eens heide- en veenrijke omgeving. De kleinzoon van Balthazar Moretus, jonker Johannes Josephus, verkreeg het goed in 1758 en heeft de grootste betekenis gehad voor kasteel en landgoedbos. Hij vergrootte het grondbezit nog door aankopen. Om de armoede en werkloosheid onder de plaatselijke bevolking te bestrijden, liet hij midden achttiende eeuw enorme werken uitvoeren op zijn domein: 'werkverschaffing' *avant la lettre*. Zo zette hij de Puttenaren aan het werk met het bebossen van stuifzand en heuvelige heide. Daarbij stond hij bekend als een zeer sociaal mens, die goed voor zijn personeel zorgde. Ook aan de renovatie van de Sint Dionysiuskerk in Putte heeft hij gul bijgedragen. De aanleg van het parkbos, aansluitend aan het kasteel, kostte de meeste energie. Natuurlijke heuvels werden afgegraven om met het vrijkomende zand elders weer heuvels en dijken, in rechthoekige verbanden, op te werken. De bekendste toppen zijn de Gloriëtteheuvel, de Huzaren- of Trapkesberg en de Geldberg. (De laatste dankt zijn naam aan de overlevering, dat Johannes Josephus daar zijn geld onder had begraven tijdens de Franse bezetting). De eerste twee toppen zijn door een dijk met elkaar verbonden.

De kinderloze Johannes Josephus werd opgevolgd door zijn neef Philip de Pret, die het kasteel liet verbouwen in Louis XV-stijl, de huidige staat. Hij voerde ook een naamsverandering door. Daarvóór heette het officieel Moretushof, maar in de volksmond Crayenhof. Philip koos voor de volksnaam, maar maakte die wat voornamer door het 'hoofd' van deze vogelfamilie te vernoemen: Ravenhof. In 1907 kwamen kasteel en goed weer in handen van de Moretussen, zij het van een andere tak. De laatste telg hiervan was Charles (of Karel), van 1912 tot 1926 en van 1939 tot aan zijn dood in 1960 burgemeester van Stabroek. Hij was voornemens een deel van het domein om te vormen tot een villapark, maar deze plannen zijn niet doorgegaan. Na zijn overlijden werd het kasteel eerst betrokken door de paters assumptionisten, om vanaf 1979 over te gaan in handen van de gemeente.

Voor het kasteel Ravenhof heeft het paleis van Versailles als voorbeeld gediend. De bouwstijl behoort tot de cultuurperiode van de Barok en de daarop aansluitende Rococo. Op de eerste verdieping van het paleis bevinden zich twee kamers met oorspronkelijk meubilair. In de grootste hangt een portret van Charles / Karel, de laatste Moretus. Als vrome katholiek had Karel een eigen kapel in zijn kasteel, die hoewel vervallen, nog altijd operationeel is. Op de tegelvloer van de kapel staan twee raven afgebeeld. Van het kasteel loopt een eigen dreef naar de kerk in Putte. Het was een voorrecht van de adel een eigen 'kerkenpad' te (onder)houden. Tuin en park(bos) zijn ook aangelegd naar het model van de tuinen van Versailles in de 'Franse Stijl'. Deze stijl was er op gericht het aanzien van de eigenaar te accentueren. Flanerend in zijn mooiste kledij, al dan niet in 'hoofs' gezelschap, of voortgereden in zijn koets, moest hij al van verre te zien zijn. Zelf moest hij, over de aangelegde dijken, trouwens ook ver kunnen zien. Door de oorspronkelijke natuur bij de aanleg stevig op de schop te nemen, maakte de Franse Stijl duidelijk dat natuur, om mooi gevonden te worden, wel eerst door de mens in model moest worden gebracht en dat bijgevolg de mens de logische heerser was over de natuur. Het geometrische patroon van lanen en dijklichamen is typisch Barok. Men geloofde dat de natuur door de rede was te herleiden tot een stelsel van logische, mathematische waarden.

De Gloriëtte uit 1798 is een soort theehuisje, gelegen op een kunstmatige heuvel en opgetrokken uit baksteen. Staatsbosbeheer heeft een grondige restauratie uitgevoerd van zowel de Gloriëtte als de ervoor gelegen zichtlijn naar het kasteel. Op de hoofdas tussen het paleis en de Gloriëtte is een grasperk in barokstijl heraangelegd, volgens de bewaarde plannen van weleer. De dijk, die loopt van de Gloriëtte naar de Huzarenberg, met aan weerszijden opgeschoren rhododendrons – als muren – maakt deel uit van een rechthoekig dijkenpatroon. Binnen de rechthoek is het maaiveld, nog onder Johannes Josephus, vlak gemaakt. Het geheel van dijken en tussenliggend vlak heet *Warande*. Het plan beantwoordt aan de ratio (Caspers, 2012).

Afbeelding 53: Putte, gloriëtte bij kasteel Ravenhof

5.3 Parken, tuinen en overige beplanting

In de loop van de negentiende eeuw is men voortgegaan met het aanbrengen van traditionele beplantingen, zoals op dorps- en stadspleinen. Vaak werd een min of meer systematische aanleg van leilinden toegepast. Op het platteland gold tot circa 1850 het voorpootrecht. Daarbij werden in de wegbermen eiken, berken of fruitbomen geplant. Later werd de bermbeplanting systematischer aangepakt. Deze nu fors uitgegroeide bomen, voornamelijk zomereiken, zijn nog terug te vinden langs delen van wegen. Dijkbeplanting vormt vaak een opvallend structuurelement in het landschap (Michels, 1993).
In de tuinen bij pastorieën zijn soms nog waardevolle oude bomen te vinden. Kastelen en buitenhuizen hadden vaak een tuin, park of een '*sterrenbos'*. Kenmerkend voor dit landschapsarchitectonisch element is de stervormige padenstructuur. Een mooi voorbeeld van een sterrenbos is nog aanwezig in het Moretusbos bij Putte. Ook op het landgoed Putse Moer lag vroeger een sterrenbos. Daarvan resteren nog de wallen die er rondom waren aangelegd. Bij Mattemburgh ligt een mooi voorbeeld van een Engelse tuin.

Lanen
Onder een *'laan'* wordt verstaan: een weg of een pad geflankeerd door één of meer rijen bomen. De bomen bestaan meestal uit één soort en ze zijn op regelmatige afstand van elkaar geplant. Meestal staan de bomen aan beide zijden van de weg recht tegenover elkaar. Om mooie rechte stammen te krijgen en een groen 'dak' boven de weg, werden laanbomen opgesnoeid: de onderste takken werden steeds verwijderd. Laanbomen groeien doorgaans langzamer dan bomen in het veld. De meest gebruikte boomsoorten voor een laanbeplanting waren eik, beuk en linde. Vaak liep een laan door tot de grens van het landgoed, om te laten zien tot hoever het bezit zich uitstrekte.

Afbeelding 54: Putte, oprijlaan Titurel

Boerenerven
Het boerenerf bestond niet alleen uit de boerderij en de bijgebouwen, maar bezat ook open ruimten daaromheen. Het geheel was vaak omgeven door een beschermende bomenrij, een windsingel, die tevens voor schaduw zorgde. Binnen het erf bevond zich de boerentuin, de boomgaard en de agrarische gebruiksruimte. De tuin was meestal omgeven door een heg, om de dieren de toegang te bemoeilijken. De voorzijde was het domein van de boerin, met de moes- en bloementuin, de bleek en de boomgaard. De achterzijde van het erf omvatte het bedrijfsgedeelte met de schuren, het domein van de boer.
In de klassieke nutstuin werden vooral groenten gekweekt. Later werden er bloemen langs of tussen de groenten gezet. De hoofdvorm van de tuin is een rechthoek met een centraal middenpad en een onderverdeling in smalle bedden. Deze vorm gaat terug op de middeleeuwse klooster- of kruidentuin, waarbij de afzonderlijke bedden werden omgeven door lage buxushaagjes.

Leilinden
De linde wordt veel gebruikt als leiboom en wordt dan ook wel 'leilinde' genoemd.
Leilinden hebben een opgaande stam, waarboven op een hoogte van ongeveer twee meter de zijtakken horizontaal gebogen worden en aan een frame worden vastgemaakt. In de jaren daarna worden de nieuwe scheuten op de stam en de scheuten die niet in de gewenste richting groeien, weggeknipt.
Op die manier ontstaat een dicht bladerscherm op stam, dat in de zomer als natuurlijke zonwering kan dienen. Leilinden werden vroeger vooral bij boerderijen met melkvee geplant, maar ook bij woonhuizen in dorpen. Boeren plantten de leilinden langs de voorzijde van de boerderij, omdat de bomen zo koelte gaven in de voorkamer en de daaronder gelegen melkput (Pasveer en Poell, 2012).

Afbeelding 55: Ossendrecht, leilinden bij voormalig gemeentehuis

Knotbomen
Knotbomen zijn een aanwijzing voor het historische gebruik van het landschap. Ze vormen een eeuwenoude manier van houtoogst. Ze hebben een stam van zo'n twee meter hoog, waarop takken groeien die eens in de twee tot vier jaar werden gesnoeid. Door die snoei ontstaat op deze hoogte een vergroeiing van de stam: de knot. Vaak staan knotbomen in rijen langs het water, waardoor ze met hun wortels de waterkant verstevigen. Ook deden ze dienst als grensmarkering. Geknotte bomen langs wegen werden wel gebruikt om er kruisbeelden of Mariabeelden aan te bevestigen. Knotbomen werden echter vooral gebruikt als houtleverancier voor geriefhout. Wilgenhout diende al van oudsher voor het vlechten van manden of voor de vervaardiging van klompen. De wilg is dan ook de belangrijkste knotboom.

Beschermde groenelementen
De gemeente Woensdrecht beschikt over een kaart met beschermde groenstructuren, gedateerd 19 september 2007. Tevens heeft de gemeente Woensdrecht in 2007 een inventarisatie laten uitvoeren naar de waardevolle bomen binnen haar kernen. Per kern is een waardevolle bomenlijst opgesteld. Deze informatie is te vinden op de website van de gemeente Woensdrecht onder milieu: www.woensdrecht.nl .
Criteria voor het waarderen van bomen kunnen verschillend zijn. Bijvoorbeeld: zijn ze nadrukkelijk aanwezig in het straatbeeld en daardoor aan te merken als beeldbepalend? Maken ze deel uit van een hoofdstructuur? Hebben ze een bijzondere betekenis, bijvoorbeeld als gedenkboom? Maken ze deel uit van een oude tuin of van een cultuurhistorisch waardevol ensemble? Zijn het bijzondere of exotische soorten of oude rassen (fruitbomen)? Verder wordt bij de beoordeling gekeken naar levensverwachting, standplaats en (toekomstige) groeiruimte.

Afbeelding 56: Hoogerheide, Beukendreef bij landgoed Mattemburgh

6. BESCHRIJVING VAN DE KERNEN

6.1 Gemeente Woensdrecht

De naam Woensdrecht komt al voor in de dertiende eeuw als: Wunsdrech (1249), Wonsdrech (1261) of Ghonsdreecht (1298). Deze naam wordt doorgaans in verband gebracht met een oversteekplaats of veer over de Schelde. Bekend is dat de Heren van Woensdrecht een eigen veerrecht bezaten.
Bij Koninklijk Besluit van 28 juni 1817 werd de voormalige heerlijkheid Hoogerheide bij de gemeente Woensdrecht gevoegd. De gemeente Woensdrecht bestond sinds dat jaar dus uit de kernen Woensdrecht en Hoogerheide. Bij de gemeentelijke herindeling van 1997 is de gemeente Woensdrecht vergroot met de voormalige gemeenten Huijbergen, Ossendrecht en Putte. Tevens is in dat jaar een deel van de gemeente overgegaan naar de gemeente Bergen op Zoom, met name buurtschap Heimolen, buurtschap Zuidgeest en natuurgebied De Duintjes. Deze locaties worden daarom in de kernbeschrijvingen niet behandeld. Het gemeentehuis van de gemeente Woensdrecht is gevestigd in Hoogerheide.

6.2 Woensdrecht

Woensdrecht is omstreeks 1200 een *Heerlijkheid* met eigen burgerlijk en kerkelijk bestuur. De rechtsmacht behoorde toe aan de Heren van Breda. De schepenbank van Woensdrecht wordt voor het eerst in 1358 vermeld. In de loop der eeuwen is de Heerlijkheid Woensdrecht door vererving en verkoop eigendom geweest van verschillende geslachten, onder andere van de familie Van Kruiningen. Rond 1500 behoorde Woensdrecht tot het gebied van het Markiezaat van Bergen op Zoom. Woensdrecht was vooral een agrarisch dorp met polders waar onder meer meekrap werd geteeld. Verschillende stormvloeden richtten in de zestiende eeuw grote schade aan dit polderland aan. Met name de Allerheiligenvloed van 1570 was desastreus voor het poldergebied. Pas na de Tachtigjarige Oorlog (Vrede van Munster:1648) konden de polders worden herbedijkt.

Afbeelding 57: Woensdrecht, Ambachtshoeve

6.3 Hoogerheide

Naam: die hoeghe heide (1319), opte Hoege Heyde (1434), Hoegherheyde (1502).
Letterlijk: op de hoge heide, waarbij de toevoeging ‘hoog’ de plaats onderscheidde van het verderop gelegen Nederheide. (Nu herinnert alleen nog een straatnaam aan Nederheide).
Tot 1817 behoorde Hoogerheide nog bij de gemeente Ossendrecht, daarna bij de gemeente Woensdrecht.
Aan het eind van de zeventiende eeuw werd in Hoogerheide een kerkje geopend voor de daar wonende katholieken en voor die in Woensdrecht en Ossendrecht. In de loop van de negentiende eeuw werd deze kerk te klein voor de groeiende bevolking. Bovendien was de kerk voor de Woensdrechtenaren nogal afgelegen, zodat zij in 1881 besloten om zelf een kerk te bouwen. Deze kwam gereed in 1883. De huidige kerktoren van de O.L.Vrouwekerk heeft slechts drie wijzerplaten. Volgens de overlevering zouden Hoogerheide en Woensdrecht elkaar niet goed gezind zijn omstreeks 1900, zodat bewust aan de ‘Woensdrechtse kant’ van de toren geen wijzerplaat is aangebracht …

Afbeelding 58: Hoogerheide, gedenkteken R.K. begraafplaats

Korteven
Naam: Korteven, Kortven, Kortveen (ca. 1400), Cortevenne (1523).
Deze buurtschap ligt circa 2 kilometer ten noorden van Woensdrecht en Hoogerheide, nabij de op- en afritten afslag Hoogerheide van de snelweg A58. De lage gronden van Korteven werden in 1728 ingedijkt.

6.4 Ossendrecht

Naam: Ossendrecht (1187/1277), Ossendreth (1219).
De naam verwijst naar een oversteekplaats van een waterloop: een drecht of veer.
De streek rond Ossendrecht wordt Zuidhoek of Zuidkwartier genoemd. Tot en met 1996 vormde Ossendrecht een zelfstandige gemeente. Het dorp Hoogerheide was al in 1817 overgegaan van Ossendrecht naar de gemeente Woensdrecht. Het gemeentehuis uit 1939 wordt momenteel gebruikt als expositieruimte voor kunstenaars, in afwachting van een nieuwe bestemming.

Door overstromingen en oorlogsgeweld is er weinig tastbaars uit de vroegste geschiedenis van Ossendrecht bewaard gebleven. In 1187 werd de naam Ossendrecht voor het eerst vermeld in een document. In 1761 verkocht de Heer van Ossendrecht de nederzetting aan de Markies van Bergen op Zoom. De laatste Markies verkocht in 1800 de plaats aan de Bataafse Republiek.

Afbeelding 59: Ossendrecht, Berghoeve

Ossendrecht geniet vooral bekendheid door de aanwezigheid van de voormalige Koningin Wilhelminakazerne, waar menig oudere Nederlandse militair in zijn diensttijd heeft verbleven. Het gebouw is nog aanwezig, maar heeft al lang geen militaire functie meer.

Afbeelding 60: Ossendrecht, toegangshek Koningin Wilhelminakazerne

Het complex van Onze Lieve Vrouwe ter Duinen werd aangelegd in het kader van een werkverschaffingsproject voor jonge werklozen in de jaren dertig van de vorige eeuw op initiatief van kapelaan F. van Putte uit Ossendrecht. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was het werkkamp een noodziekenhuis voor zieken en 'ouden van dagen' uit het gebombardeerde Rotterdam. De Volksabdij bood onderdak aan kloosterlingen die uit hun klooster verdreven waren. Ook herbergde zij een aantal onderduikers. Na de oorlog is het voormalige werkkamp in gebruik genomen als ambachtsschool. Nog steeds is er een school voor VMBO gevestigd. De Volksabdij is in gebruik als kloostercommuniteit van de Congregatie van de Broeders van Huijbergen. Er worden cursussen georganiseerd en het centrum biedt gastvrijheid aan groeperingen die zoeken naar beraad, bezinning, ontmoeting en ontspanning.

De Zuster Marie-Adolphinekapel staat op de plaats waar eens het geboortehuis stond van deze missiezuster, die in 1946 zalig en in 2000 heilig verklaard is. Zuster Marie-Adolphine, geboren als Kaatje Dierkx, werd opgenomen in de orde van Franciscanessen van Maria in Antwerpen. Ze vertrok als missiezuster naar China in 1899 en kwam daar een jaar later gewelddadig om het leven tijdens de zogenaamde Bokseropstand. Bij het complex van de Berghoeve, die hoog boven Ossendrecht op de Brabantse Wal ligt, stond vroeger het schooltje wat ze in haar jeugd bezocht.

Afbeelding 61: Ossendrecht, kapel St. Marie Adolphine

Aanwas

Naam: aenwas (1603), Den Aenwas (1787).

Een *'aanwas'* is een afzetting van zand- of kleideeltjes in steeds ondieper wordend water. Wanneer het op deze wijze ontstane slik of schor aan bedijkt land vastzat, sprak men van een aanwas. Werd het er echter door water van gescheiden, dan was sprake van een *'opwas'*. Het verschil had belangrijke gevolgen voor de aanspraken die op het nieuw gevormde land gemaakt konden worden.

De Aanwas is een buurtschap aan de gelijknamige weg ten westen van Ossendrecht, ten zuiden van Calfven en twee kilometer ten noorden van de Belgische grens.

Vroeger lag hier een dijkje, dat liep vanaf de aanwas om het gebiedje 'De Ketel'. Het kwam uit in de huidige Burgemeester Voetenstraat. Verder naar het dorp kwamen Noord- en Zuidpolder bij elkaar en daar lag een drassig gebied. Er was dus geen goede verbinding tussen het dorp en de Aanwas. Begin 1800 is er een zanddijk aangelegd, van onder aan de berg tot de verhoging 'De Ketel'. De tegenwoordige Burgemeester Voetenstraat en de huizen zuidelijk ervan liggen op deze dijk. Streekmuseum 'Den Aanwas' is gevestigd in een zeventiende eeuws boerderijtje aan de Aanwas. Het museum herbergt onder meer enkele kledingstukken van 'Prinses Paulientje' (1878-1895). Deze Paulina Musters werd slechts 48 centimeter groot. Ze trad op als bezienswaardigheid op kermissen in heel Europa.

Calfven
Naam: Kalfveen, Kalfenne, Calfvenne (1353), Calfenne (1429), Kalfven (1840).
Het is de naam van een buurtschap ten noordwesten van Ossendrecht. Calfven vormde een afzonderlijk leen, waarvan het bestaan uit de vijftiende eeuw voor het eerst bekend is. Het was een achterleen van het markgraafschap van Bergen op Zoom.
Het Huis Calfven is een achttiende-eeuws dubbel herenhuis. Een door lindebomen omzoomde laan leidt naar dit hoog gelegen huis, dat eens de woning was van de lokale ambachtsheer.

Afbeelding 62: Ossendrecht, oprijlaan hoeve Calfven

Plaatsluis
Dit buurtschap is bij de plaatselijke bevolking beter bekend onder de naam die in 1840 al wordt genoemd: 'De Platluis'. Dit was waarschijnlijk de naam van een herberg. De buurtschap ligt rond de gelijknamige weg op 1 kilometer ten zuiden van Ossendrecht en grenst in het zuiden aan België. De nabij gelegen Armendijk is alleen te voet begaanbaar.

Leemberg
In 1899 wordt deze buurtschap Leemberg al genoemd. De naam verwijst naar de leem die gebruikt werd voor het bakken van bakstenen en aardewerk. De buurtschap Leemberg ligt rond de gelijknamige weg en rond de kruising Hageland/Middelstraat. Ze grenst ten noorden aan Ossendrecht en in het zuiden aan de buurtschap Plaatsluis ('Platluis') en is gedeeltelijk in de bebouwde kom van Ossendrecht opgegaan.

Moleneind
Ook Moleneind vormt een buurtschap rond de gelijknamige weg vanuit Ossendrecht in oostelijke richting. In de kern van Ossendrecht begint deze weg als Molenstraat, aan de rand van de kern gaat ze over in de weg Moleneind en ter hoogte van de zijweg Molenbosstraat gaat de weg Moleneind over in de weg Puts Molentje.

6.5 Huijbergen

Naam: Huibergen, Huybergen (1264), Hubergen (1395), Huijbergen (1903).
Reeds lang vóór 1263 was de streek rond Huijbergen al bewoond. Het was ook het domein van rovers en plunderaars, die er zich goed konden verschuilen. De plaatselijke boeren en de schippers die op Antwerpen voeren, moeten van deze lieden zeker last hebben gehad. De Heren van Breda, de toenmalige eigenaars van het gebied, ondervonden financieel nadeel van de plunderingen. In 1263 gaven zij land uit aan Willem Heusche Bollaert met de opdracht het nog grotendeels onontgonnen gebied te cultiveren.

De eerste kapel van Huijbergen is waarschijnlijk rond 1270 gesticht. Huijbergen viel in die tijd onder de parochie van Wouw. De twee kloosters die kort erna zijn gesticht, het *Monasterium* van de Wilhelmieten (1278) en het klooster van de Broeders van Huijbergen, hebben voor de ontwikkeling van de streek veel betekend. De Wilhelmietenorde is in 1879 uitgestorven met het overlijden van de laatste pater P. van den Berg. De Staartse Hoeve aan de Staartsestraat 25 uit 1635 is een boerderij die aan de Wilhelmietenorde heeft toebehoord.

Afbeelding 63: Huijbergen, voormalige kapel Wilhelmietenklooster, heringericht als Thomashuis

Eiland
Naam: Het Eiland (1865).
Ten oosten van Hoogerheide lag vroeger een klein meer – De Swaerte Meer op de kaart van Adan uit 1764 – met een eilandje. Hiernaar heette de locatie Het Eiland ('Het Eijlandeken') en op deze benaming gaat de huidige naam van de buurtschap terug. In opdracht van prior Siardus Bogaerts van het Huijbergse klooster werd daar door een van de broeders, pater Tiberias, een zomerverblijfje gebouwd voor gebed en bezinning. Onder raadselachtige omstandigheden werd de jonge pater er dood aangetroffen. De moord is nooit opgelost. In 1698 werd de locatie in de kasboeken van het klooster omschreven als 'vrijetijdsverblijf'. In 1827 wordt er nog steeds 'visserij' bedreven. Tussen 1880 en het begin van de twintigste eeuw is het meer verzand geraakt en is er bebouwing ontstaan. (Bron: Br. A. Franken, conservator Wilhelmietenmuseum Huijbergen).

6.6 Putte

Naam: Putten (1260), Pitte (1277), Putte (14e eeuw).
Het dorp ligt gedeeltelijk op Belgisch grondgebied. Daar is het over twee gemeenten verdeeld: Kapellen en Stabroek. Hoewel vanouds een agrarisch dorp, werd ook geld verdiend met de smokkelhandel. In het grensgebied komen dan ook diverse smokkelpaden voor.

Bijzonder is het barokke borstbeeld van de schilder Jacobus Jordaens. Het werd in 1977 gemaakt door Jef Lambeaux. Jordaens werd in 1593 geboren in Antwerpen, waar hij in 1678 overleed. Als protestant mocht hij daar echter niet worden begraven. Jordaens en zijn dochter overleden tijdens een pestepidemie. Zij liggen beiden begraven op de begraafplaats van de hervormde gemeente in Putte, evenals Catharina, de vrouw van Jordaens die al in 1659 overleed, en de schilders Adrianus van Stalbent (1662) en Guillaume van Pape (1674).

Afbeelding 64: Putte, monument Jacob Jordaens

7. BELEIDSONTWIKKELING

7.1 Inleiding

Het gemeentebestuur van Woensdrecht streeft naar een beleid waarin sprake is van zorgvuldige omgang met de aanwezige cultuurhistorische waarden binnen haar grondgebied.

7.2 Uitgangspunten

Teneinde een goed en doelmatig beleid te kunnen voeren, is kennis van het eigen erfgoed van essentieel belang. Eén van de uitgangspunten van het nieuwe beleid zal dan ook moeten zijn: de kennis van het aanwezige erfgoed uit te breiden.
Bij het ontwikkelen van nieuwe ruimtelijke plannen dient cultuurhistorie een volwaardige plaats en inbreng te krijgen. Cultuurhistorische waarden kunnen leidraad en inspiratiebron vormen voor nieuwe ontwikkelingen, die daardoor aan (belevings)kwaliteit winnen. In de komende beleidsperiode zal daarom dienen te worden ingezet op het tijdig inbrengen van de erfgoeddiscipline in ruimtelijke ontwikkelingsprocessen.
Tevens kan cultuurhistorie een belangrijke stimulans zijn voor toerisme en recreatie. Een uitdaging en kans voor het promoten van de gemeente Woensdrecht! De gezamenlijke inzet van de 'Brabantse Wal'-gemeenten vormt daarbij een goed initiatief. Ook het idee van de Brabantse Walbus die langs diverse locaties op de Brabantse Wal voert met uitleg van een gids kan bijdragen aan promotie van het gebied.

Afbeelding 65: Ossendrecht, informatiebord Brabantse Wal

Doel is, te scoren als ‘Landschap van allure’ met als inzet het beleefbaar maken van het landschap. De ontwikkeling van fiets- en wandelroutes met aandacht voor kunst en cultuurhistorie en de uitbouw van recreatieve faciliteiten is daarbij van belang. Om het landschap beleefbaar te maken, kan bijvoorbeeld ook worden gedacht aan het herstel van Belvédères, uitzichtpunten van waaruit men het omringende landschap kan overzien.

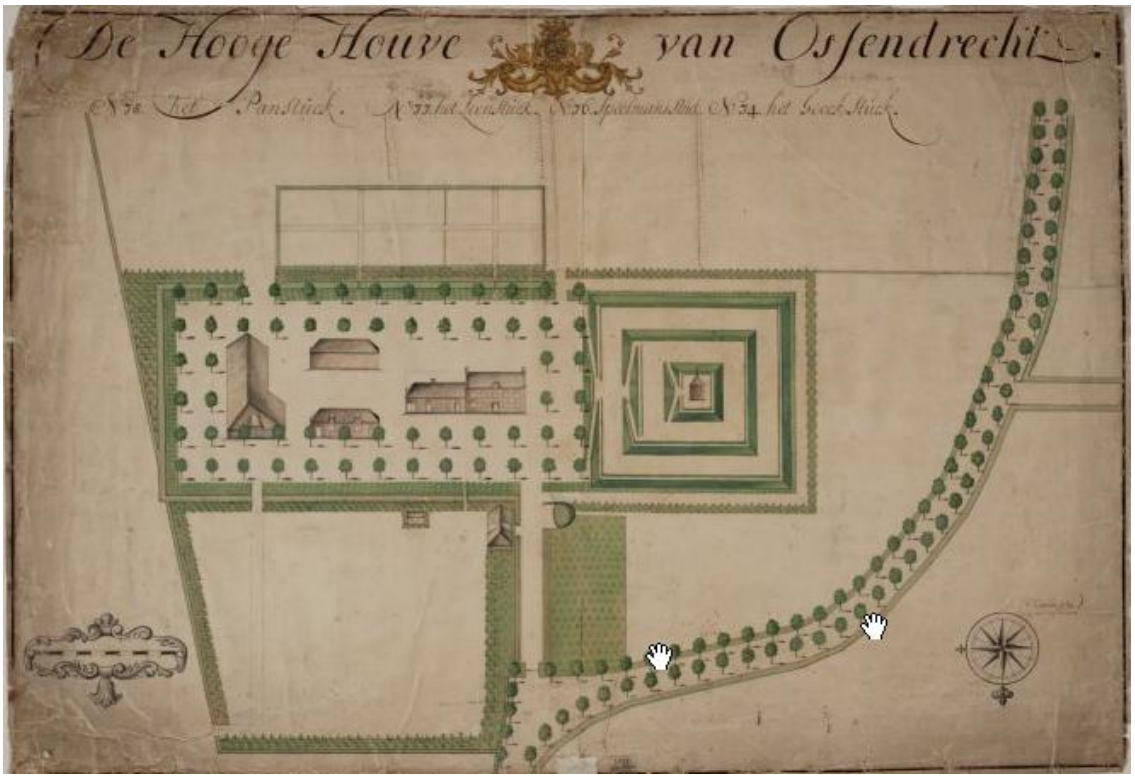

Afbeelding 66: Ossendrecht, belvedere bij de Berghoeve ca. 1670
(bron: Historisch Centrum Markiezenhof, ARR-D135)

Een grotere betrokkenheid van monumenteigenaren en publiek is essentieel voor een vitaal cultuurhistorisch beleid. Daarom is het belangrijk om participatie, educatieve projecten en publieksgerichte activiteiten te bevorderen. Daarbij moet de kennis van het cultureel erfgoed binnen de gemeente Woensdrecht overzichtelijk en eenvoudig toegankelijk zijn.
Het is van groot belang dat de diverse betrokken afdelingen binnen de gemeentelijke organisatie gaan werken vanuit de gedachte dat bouwkundige, historisch-geografische en archeologische waarden in een zo vroeg mogelijk stadium van het ruimtelijke ontwikkelingsproces worden ingebracht en meegewogen. In dit proces dient cultuurhistorie gezien en gebruikt te worden als een **kans** en niet als beperking van de gewenste ontwikkeling. Ontmoetingen van heden en verleden vormen een uitdaging en inspiratiebron voor de toekomst. Behoud door ontwikkeling kan hierbij een uitgangspunt zijn.

7.3 Kansen en bedreigingen

Landgoederen
Landgoederen hebben eeuwenlang een grote rol gespeeld binnen het grondgebied van de gemeente Woensdrecht. Ze waren economisch van belang, maar vervulden vaak ook een recreatieve functie. Deze aspecten verdienen ook in onze tijd nog extra aandacht; ze bieden kansen voor het gebied.

Een tendens van de laatste jaren is de ontwikkeling van nieuwe landgoederen, bijvoorbeeld in de omgeving van Putte (Emmahoeve). Te denken valt ook aan nieuwe functies op het gebied van educatie (cursussen, conferentieoorden) in combinatie met natuurontwikkeling. Een voorbeeld hiervan vormt het nieuwe landgoed '*De Vijverhoeve'.* Stichters van dit nieuwe landgoed zijn Etienne Schoenmakers en Emmy van Overveld. Het landgoed wordt gebruikt voor conferenties en het coachen van managers. Daarnaast worden er creatieve cursussen gegeven. Ook is een wandelpad aangelegd. Uitgangspunt voor de aanleg van het landschap rond de bebouwing vormde het kleinschalig coulissenlandschap van omstreeks 1900, met door houtwallen omzoomde gras- en bouwlanden. Voor deze historische reconstructie is landbouwgrond omgezet in 'natuur' en bos: bloemrijk grasland (afgewisseld door houtsingels en ruigtestroken), een boomgaard, drie poelen en een brandvijver. Langs de Weverbeek, een ecologische verbindingszone, is een bomenrij aangelegd (Caspers, 2012).

Boerderijen
Door drastische veranderingen in de agrarische bedrijfsvoering worden veel boerenschuren niet meer gebruikt en onderhouden. Het bestand aan oude boerderijen is daardoor dramatisch verminderd. De cultuurhistorische inventarisatie binnen Noord-Brabant, die sinds 1988 formeel het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) werd genoemd, heeft hierover cijfers ter vergelijking aan het licht gebracht. In Zuidwest-Brabant bleek sinds 1988 40% van alle waardevolle boerderijen verdwenen en in het Brabantse kleigebied lag dat percentage op 31,8%. De percentages zullen nu nog zijn opgelopen. Naast sloop van cultuurhistorisch waardevolle boerderijen vormt ondeskundige verbouwing een bedreiging.
Functieverandering, met als doel cultuurhistorisch waardevolle boerderijen (inclusief hun bijgebouwen) te behouden kan via enkele beleidsmaatregelen van de overheid een positieve stimulans krijgen. Denk bijvoorbeeld aan woningsplitsing en een actief beleid ten aanzien van passende vormen van herbestemming. Bij een combinatie van goede beleidsmaatregelen, deskundigheid bij restauraties en verbouwingen, gedrevenheid bij organisaties op het gebied van boerderijbescherming en bewustzijn van de cultuurhistorische waarde van hun bezit bij boerderijbewoners kan het restant aan historische boerderijen in Noord-Brabant behouden blijven (Dirven, 2004).

Industriële gebouwen
Watertorens, pompstations, elektriciteitscentrales en gasfabrieken zijn alle utilitaire bouwsels. Meer nog dan bij andere gebouwen hangt hun voortbestaan af van het behoud van hun functie. Maar door de verbeterde technieken en de almaar toenemende vraag naar water, gas en licht raken de nutsvoorzieningen snel verouderd en worden de oude gebouwen hiervoor niet meer gebruikt. Zo werden bijvoorbeeld overbodig geworden watertorens aanvankelijk gesloopt. Nu wordt meestal gezocht naar herbestemming van deze gebouwen.

Ook veel van de fabrieken uit de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw zijn door veranderde productiemethoden, schaalvergroting en fusies in onbruik geraakt en/of afgebroken. Monumentenorganisaties beijveren zich voor het behoud – bijvoorbeeld door het zoeken naar nieuwe functies en daarmee hergebruik – van de restanten.
In samenhang met de industriële ontwikkeling staan de kleine relicten. Objecten in de vorm van (gietijzeren) lantaarnpalen of elektriciteitshuisjes horen tot deze categorie. Het is zaak om ook die kleine elementen in de monumentenzorg te betrekken (Benjamins, 2004).

Religieuze gebouwen
Door terugloop van het kerkbezoek en door fusies zijn een aantal kerken tegenwoordig overbodig geworden. Doel is dan, om een passende herbestemming te vinden, bijvoorbeeld als concertruimte voor klassieke muziekgezelschappen of expositieruimte.

‘Eeuwenlang waren religieuze gebouwen de spil waar het leven in stad of dorp om draaide, ankerpunten in het dagelijks leven, bronnen van herinnering. Dat lijkt nu anders te worden. De kerken lopen leeg... Als de kerken leeglopen, raken ze in de gevarenzone. Al helemaal als de bisdommen parochies samenvoegen om het tekort aan priesters op te lossen. Dat betekent dat veel kerken op termijn leeg komen te staan. Als hervormde gemeenten gaan fuseren, worden ook kerken afgestoten. In dat geval zijn ze niet langer meer intiem verbonden aan de grote rituelen van een mensenleven. Dan verliezen we onze binding met deze gebouwen. De verhalen, die de kerken verbinden met ons dagelijks leven, worden dan niet meer verteld. Ze zullen vervagen en verdwijnen. Over een aantal jaren begrijpt niemand meer de intense samenhang tussen de stenen muren, de kunstvoorwerpen en hun vele geschiedenissen. Als de oude verbindingen vervagen vraagt dat om nieuwe banden. Onze steden en dorpen kunnen niet zonder de torens van onze kerken. Het zijn eigenlijk altijd al voorlopers geweest van onze musea: proto-musea, die in een notendop de geschiedenis van een plaats vertellen. De lot-gevallen van een kerk zeggen veel over de geschiedenis van een plek. Als de kerken niet meer worden gebruikt en bezocht, verliezen we een groot deel van ons geheugen en van onze cultuur.’ (citaat: W. van Leeuwen, p. 10 in ‘De honderd mooiste kerken van Noord-Brabant, 2012).

Kleine religieuze monumenten: kapellen, H. Hartbeelden en wegkruisen
Naast de traditionele verering, zoals die vanouds bestond, heeft tegenwoordig de toeristische curiositeit zijn intrede gedaan. Echter, door de afname van de religieuze betrokkenheid in de moderne samenleving dreigen kapelletjes toch in onbruik en daardoor in verval te raken. Extra aandacht is hier geboden om het voortbestaan van dergelijke monumentjes te waarborgen, temeer daar deze kapelletjes doorgaans geen juridische bescherming genieten. Ook de Heilig Hartbeelden en Christus Koningsbeelden gaan een moeilijke toekomst tegemoet. Laten we ze niet uit het oog verliezen.

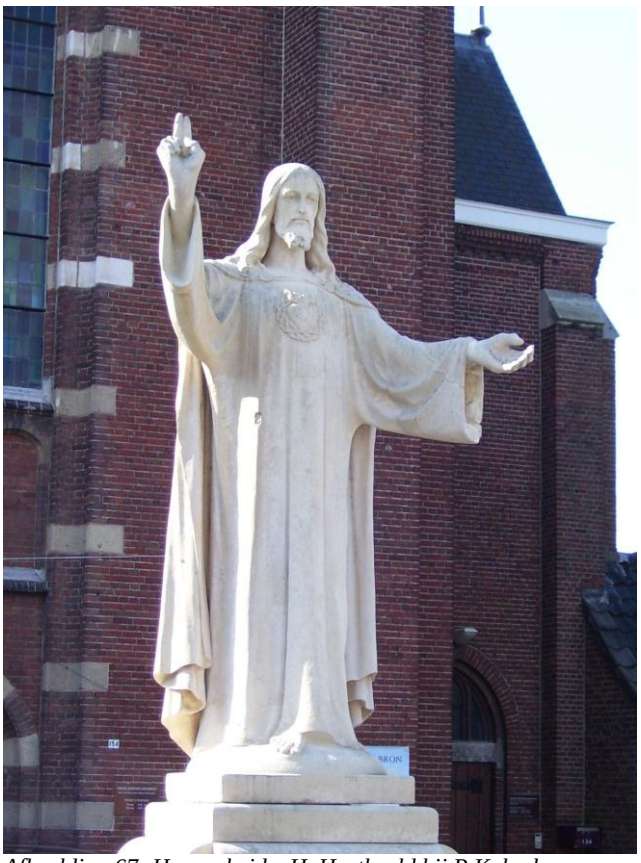

Afbeelding 67: Hoogerheide, H. Hartbeeld bij R.K. kerk

Een enkel wegkruis of Heilig Hartbeeld en diverse (met name oudere) kapellen staan al wel geregistreerd als beschermd monument. Daarmee is hun toekomst nog niet veiliggesteld. Meer nog dan om de bouwhistorische aspecten van deze kleine religieuze relicten is het vastleggen van de betekenis op het gebied van volksdevotie en gebruikswaarde van belang. Laten we de cultuurhistorische waarde van deze kleine monumenten daarom niet vergeten en ons inzetten voor hun behoud. Hier ligt ook een taak voor de lokale heemkundevereniging.

Begraafplaatsen
Lange tijd werd het cultuurhistorisch aspect van begraafplaatsen over het hoofd gezien. Ze werden verwaarloosd of zelfs – niet gedocumenteerd – geruimd. Geleidelijk aan dringt het besef in bredere kring door dat begraafplaatsen, net als kastelen, kerken, openbare gebouwen en historische tuinen behoren tot de geschiedenisboeken van gemeenschappen. Maatschappelijke en culturele waarden vinden hier hun neerslag.
Memento mori: gedenk te sterven was lange tijd het motto. Na de periode van de Verlichting verdween de dood geleidelijk uit beeld en daarmee uit het leven. In onze tijd is het taboe rond de dood weer aan het verdwijnen. Daarmee komt er een hernieuwde aandacht voor begraafplaatsen. Vanwege hun aanleg, ligging, staat van onderhoud en/of aanwezigheid van bijzondere grafmonumenten mogen begraafplaatsen als cultuurhistorisch waardevol gelden. De begraafplaats is inmiddels weer meer geworden dan alleen een plek om doden te begraven. Nu er in de maatschappij een streven is naar meer individualiteit, komt er ook weer meer belangstelling voor het 'leven na de dood'. Kunstenaars maken persoonlijke grafbeelden. Heemkundekringen doen onderzoek op begraafplaatsen en/of adopteren bedreigde graftekens. Genealogie en heraldiek, teksten en symbolen, maar ook de aanwezigheid van bijzondere flora en fauna geven begraafplaatsen een meerwaarde. En begraafplaatsen kunnen zo weer een ontmoetingsplaats worden voor verleden en heden: voor de doden en de levenden (Brouwer, 2004).

Afbeelding 68: Woensdrecht, informatiebord protestantse begraafplaats

7.4 Aanbevelingen

Cultuurhistorische waarden geven mede vorm en inhoud aan de **identiteit** en **karakteristiek** van een gebied. Cultuurhistorie kan daarmee bijdragen aan een gevoel van **verbondenheid** met een plek. Daarnaast kent de cultuurhistorie ook een **economische waarde**. In dit verband valt te denken aan *recreatie en toerisme*, maar bijvoorbeeld ook aan *vastgoedwaarden*. Het landschap wordt steeds opnieuw ingericht, afhankelijk van de eisen van de tijd.
Cultuurhistorische waarden kunnen bij de inrichting van onze leefomgeving een bron van inspiratie zijn en tegelijk iets van het verleden en de identiteit van de streek zichtbaar houden. Zo kunnen ze de kwaliteit van de leefomgeving verhogen. Behoud van cultuurhistorische waarden betekent echter niet dat er geen ruimte meer is voor nieuwe ontwikkelingen. Het is daarbij echter wel van belang, dat bij deze nieuwe ontwikkelingen een plaats wordt ingeruimd voor het cultuurhistorisch erfgoed. We zullen dus zorgvuldig met onze cultuurhistorie moeten omgaan.
Zodra cultuurhistorie een belangrijk aspect is in ruimtelijke plannen, loont het de moeite om de kosten en baten van eventuele extra investeringen in de cultuurhistorie inzichtelijk te maken en om een *cultuurhistorievriendelijk* of zelfs *uitdagend* alternatief te ontwerpen.

Afbeelding 69: Ossendrecht, os in kampioenstenue

GEBRUIKTE LITERATUUR

Algemeen

Benjamins, M., 2004. *De 'European Route of Industrial Heritage' in Noord-Brabant*. Essays over monumenten in Noord-Brabant, uitgegeven bij gelegenheid van het 25 jarig bestaan van de Federatie Noordbrabants Monumentenoverleg 1979-2004, Vught.

Buiks, Chr., 1997. *Laatmiddeleeuws landschap en veldnamen in de Baronie van Breda*. Assen.

Buiks, **Chr., G. Dirven, M. Bimmel en J. Toebast,** 2011. Historische boerderijen in Baronie en Markiezaat-Handreikingen voor het behoud van het ruraal erfgoed. Stichting de Brabantse Boerderij, Geertruidenberg.

Brouwer, R., 2004. *'Aan de grens van 't aardsche leven ...'*.in: Essays over monumenten in Noord-Brabant, uitgegeven bij gelegenheid van het 25 jarig bestaan van de Federatie Noordbrabants Monumentenoverleg 1979-2004, Vught.

Bruijn, G. de **& F. van den Hoven**, 2001. *Op ontdekkingreis door West-Brabant: Baronie en Markiezaat. Kroniek van een millennium.* Uitgev. Filatop, Leerdam.

Bruijn-Franken, H. de, e.a. (red.), 1994. *Ach Lieve Tijd. 700 jaar West-Brabant en de Westbrabanders.* Waanders Uitgev., Zwolle.

Bulk, A. van den, 2010. *Het bruine goud van West-Brabant.* In: 'In Brabant'. Tijdschrift voor Brabants Heem en Erfgoed. Jrg. 1 nr. 5 okt. 2010. p. 36-43 Uitgave: Stichting Brabants Heem, de Historische Vereniging Brabant en de stichting Erfgoed Brabant.

Caspers, T., 2012. *Landgoederen in Noord-Brabant. Het lief en leed dat landgoed heet.* Uitgave: Brabants Landschap & Brabants Particulier Grondbezit.

Cuijpers, J.J., 2003. *De Lange Weg – ontwikkeling van de polderinrichting in westelijk Noord-Brabant.* In: Historisch-Geografisch Tijdschrift 21, p. 103-109

Dirven, G., 2004. *Behouden we de Brabantse boerderij? Stoppen we de teloorgang van dit stuk erfgoed?* in: Essays over monumenten in Noord-Brabant, uitgegeven bij gelegenheid van het 25 jarig bestaan van de Federatie Noordbrabants Monumentenoverleg 1979-2004, Vught.

Dorsser, H.J. van, 1956. *Het landschap van westelijk Noordbrabant. Bijdrage tot het inzicht in de ontstaanswijze.* Proefschrift. Flakkeesche Drukkerij, Middelharnis.

Eeden, H. van den, 2009. *Lodewijks kerkjes. Nalatenschap van het 'konijn van Olland'.* In: 'In Brabant'. Tijdschrift voor Brabants Heem en Erfgoed. Jrg. 1 nr. 0 okt. 2009. p.6-11. Uitgave: Stichting Brabants Heem, de Historische Vereniging Brabant en de stichting Erfgoed Brabant.

Eerenbeemt, A. en B. van den, 2004. *Oorspronkelijk wegenpatroon kern van cultuurhistorisch landschap. Verbreken van het weefsel is karaktermoord*. in: Essays over monumenten in Noord-Brabant, uitgegeven bij gelegenheid van het 25 jarig bestaan van de Federatie Noordbrabants Monumentenoverleg 1979-2004, Vught.

Haartsen, A., 2009. *Ontgonnen Verleden – Regiobeschrijvingen provincie Noord-Brabant* (rapport DK nr. 2009.dk116-k) Ede. Bureau Lantschap/Directie Kennis, Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

Ham, W.A. van & J. Vriens (red.), 1980. *Historische kaart van Noord-Brabant 1795 – De gebieden van de schepenbanken binnen de huidige provincie Noord-Brabant omstreeks 1795.* 's-Hertogenbosch.

Ham, W.A. van, 1981. *De begrenzing van West-Brabant*. In: Brabants Heem nr. 2-3 Jrg. 33. Stichting Brabants Heem, Waalre.

Horn van Nispen, M.-L. ten, 2004. *Kei- en klinkerwegen in Noord-Brabant.* in:Essays over monumenten in Noord-Brabant, uitgegeven bij gelegenheid van het 25 jarig bestaan van de Federatie Noordbrabants Monumentenoverleg 1979-2004, Vught.

Kamps, P.J.M., P.C. van Kerkum en J. de Zee (red.), 2004. *Terminologie verdedigingswerken. Inrichting, aanval en verdediging*. Een herziene en uitgebreide bewerking van vestingbouwkundige termen van A.H. Mohr, 1983. Stichting Menno van Coehoorn, Utrecht.

Kluiving, S.J., N. Brand en G.J. Borger (red.), 2006. *De West-Brabantse Delta. Een Verdronken Landschap Vormgeven*. Geoarchaeological and Bioarchaeological Studies Volume 7. Vrije Universiteit Amsterdam, Amsterdam.

Kolman, C., B. Olde Meierink en R. Stenvert, 1997. *Monumenten in Nederland. Noord-Brabant.* Zeist/Zwolle. Rijksdienst voor de Monumentenzorg/Waanders Uitgevers

Kuyper, J., 1865. *Gemeente Atlas van de Provincie Noord-Brabant.* H. Suringar, Leeuwarden.(herdruk 1982) B.V. Foresta, Groningen.

Leenders, K.A.H.W., 1989. *Verdwenen venen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad 1250-1750.* Historische uitgaven, reeks in-8° nr. 78, Gemeentekrediet.

Leenders, K.A.H.W., 1996. *Het landschap als historische bron*. Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening. Cursusboek. Breda.

Leenders, K.A.H.W.,1996. *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied (400-1350). Een poging tot synthese*. Proefschrift. Walburgpers, Zutphen.

Leeuwen, W. van, 1981. *Het inventariseren van de gebouwde omgeving in Noord-Brabant*. In: Brabants Heem Jrg. 33 nr. 2 – 3. Stichting Brabants Heem, Waalre

Meffert, M., 2007. *Essenbeleid in de provincie Noord-Brabant.* In: *Essen in zicht. Essen en plaggendekken in Nederland: onderzoek en beleid.* p. 41-51. Nederlandse Archeologische Rapporten 34. Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Amersfoort.

Noordbrabants Museum, 1978. *Dorpen in Brabant*. Ontstaan en ontwikkeling. Boek bij tentoonstelling 12 mei tot 9 juli 1978. ’s-Hertogenbosch.

Olst, E.L. van, 1988. *Landelijke bouwkunst Noord-Brabant*. SHBO, Arnhem.

Pasveer, A. en J. Poell, 2012. *Groen van toen.* Uitgave Stichting Open Monumentendag, Amsterdam.

Provincie Noord-Brabant, 1990. *Cultuurhistorische Inventarisatie Provincie Noord-Brabant, Regio Zuid West Brabant,* ’s-Hertogenbosch.

Provincie Noord-Brabant, 1990. *Cultuurhistorische Inventarisatie Provincie Noord-Brabant, Regio Brabants Kleigebied.* ’s-Hertogenbosch.

Rutte, R., 2010. *Nieuw land – nieuwe samenleving – knappe nederzetting. Dorpen in de vijftiende en zestiende-eeuwse bedijkingen in de zuidwestelijke delta.* In: Historisch-Geografisch Tijdschrift nr. 29, p. 71-95.

Strydonck, M. van & G. de Mulder (red.), 2000. *De Schelde. Verhaal van een rivier*. Leuven.

Vermeulen, P., 2004. *Zorg voor kleine religieuze monumenten in Brabant. Wegkapellen, wegkruisen, heilig hartbeelden en Lourdesgrotten*. in: Essays over monumenten in Noord-Brabant, uitgegeven bij gelegenheid van het 25 jarig bestaan van de Federatie Noordbrabants Monumentenoverleg 1979-2004, Vught.

Vierlingh, A., 1920. *Tractaet van Dyckagie, XVI, heruitgave. ’s-Gravenhage*.

Woud, A. van der, 1987. *Het Lege Land. De ruimtelijke orde van Nederland (1798-1848.* Uitgeverij Contact, Amsterdam.

Gemeente Woensdrecht

Bussche, P.J. van den, 1996. *Peekoffie uit Ossendrecht*. Heemkundekring Het Zuidkwartier, Ossendrecht.

Delahaye, A., 1979. *Het schisma van Woensdrecht*. In: De Heren XVII van Nassau-Brabant. Publicaties van het Archivariaat Nassau-Brabant 50/52. Zevenbergen.

Delahaye, A., W.A. van Ham en R. Jacobs, 1984. *Woensdrecht en Hoogerheide. Kleine geschiedenis van een historische tweeling, uitgegeven door het Gemeentebestuur van Woensdrecht.* Streekarchivariaat Nassau-Brabant, Zevenbergen.

Doeveren, H. van, e.a., ongedateerd. *Putte door de eeuwen heen*. De Putse Stencilkrant. Bibliotheek Heemkundekring Huijbergen.

Donschot, G.J. van, 1979. *Huijbergen vanaf 1811*. In: De Heren XVII van Nassau-Brabant. Publicaties van het Archivariaat Nassau-Brabant 50/52. Zevenbergen.

Gils, A.E.A. van (red.) 1974. *Ossendrecht in vertellingen*. Europese Bibliotheek, Zaltbommel.

Gils, A.E.A. van (red.), 1984. *Jubileum-boekje ter gelegenheid van het 150 jaar bestaan van de Sint Gertrudisparochie te Ossendrecht*. Vorsselmans, Zundert.

Keijers, D.M.G., 2008. *Noordpolder van Ossendrecht. Archeologisch vooronderzoek:een cultuurhistorische verwachtings- en advieskaart.* RAAP Archeologisch Adviesbureau, *Weesp.*

Provincie Noord-Brabant, 1990. *Cultuurhistorische Inventarisatie Provincie Noord-Brabant, Gemeente Huijbergen.* ’s-Hertogenbosch.

Provincie Noord-Brabant, 1990. *Cultuurhistorische Inventarisatie Provincie Noord-Brabant, Gemeente Ossendrecht.* ’s-Hertogenbosch.

Provincie Noord-Brabant, 1990. *Cultuurhistorische Inventarisatie Provincie Noord-Brabant, Gemeente Putte*. ’s-Hertogenbosch.

Provincie Noord-Brabant, 1990. *Cultuurhistorische Inventarisatie Provincie Noord-Brabant, Gemeente Woensdrecht*. ’s-Hertogenbosch.

Pijnen, A.J. & G.J. van Donschot, 1979. *Putte. Hier leet begraven Jacques Jordaens*. In: De Heren XVII van Nassau-Brabant. Publicaties van het Archivariaat Nassau-Brabant 50/52. Zevenbergen.

Schoonhoven, J., 1998. *Protestantse kerkgemeenschap Ossendrecht-Hoogerheide rond 1800*. Gedenkboek, Uitgeverij Daeter, Bergen op Zoom.

Weert, W. de, 2012. *Ontdek de Brabantse Wal*. Stichting De Brabantse Wal, Ossendrecht.

KAARTEN EN OVERIGE BRONNEN

ANWB, 2005. *Topografische Atlas*. Schaal 1:25.000. Den Haag.

Belvedere, 2009. Samenvatting Handreiking cultuurhistorie in m.e.r. en MKBA (Maatschappelijke Kosten-Baten Analyse). Adviesbureau Witteveen + Bos i.o.v. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed,Amersfoort.

Nieuwland Uitgeverij, 2006/2006. *Grote Historische topografische Atlas Noord-Brabant 1894-1914*, schaal 1:25.000. Tilburg.

Nieuwland Uitgeverij, 2008. *Historische topografische Atlas Noord-Brabant 1836 – ± 1843*. Schaal 1:25.000. Tilburg.

Renes, H., 2011. *Erfgoed in interessante tijden*. Rede (in verkorte vorm) uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Erfgoedstudies, in het bijzonder erfgoed van stad en land, vanwege het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap / Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, bij de faculteit der Letteren van de Vrije Universiteit Amsterdam op 7 juli 2011. Vrije Universiteit Amsterdam.

Robas Produkties/Topografische Dienst, 2005. *Foto-Atlas Noord-Brabant*. Den Ilp/Emmen.

Topografische Dienst, 1997. *Compact Provincie Atlas 1:50.000 Noord-Brabant*. Wolters-Noordhoff Atlasprodukties, Groningen.

Topografische Militaire Kaart, 1870.

Uitgeverij 12 Provinciën, 2005. *Luchtfoto-Atlas Noord-Brabant (west).* Loodrechtluchtfoto's schaal 1:14.000. Landsmeer.

Uitgeverij 12 Provinciën, 2003. *Historische Topografische Kaarten Noord-Brabant*. Bladen van de Chromo-topografische Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden. Schaal 1:25.000, 1898-1926. Landsmeer.

Prentbriefkaart Woensdrecht-Stompe Toren: uitgave van voormalig Hotel Venus, Hoogerheide.

GERAADPLEEGDE WEBSITES

Website **Actueel Hoogtebestand Nederland**: www.ahn.nl
Website **Cultuurhistorische Waardenkaart provincie Noord-Brabant:**
http://chw.brabant.nl/chw/
Website **Database van Verdwenen Molens in Nederland**: www.molendatabase.org
Website **Bing Maps**: www.bingmaps.nl
Website **Karel Leenders**: http://users.bart.nl/~leenders/wbd/txt/oudeschelde.html
Website **Regionaal Archief West-Brabant**: http://www/regionaalarchiefwestbrabant.nl
Website **Historisch Centrum Markiezenhof**: www.markiezenhof.nl
Schilderij Lamorinière: vijver te Putte: www.opac-fabritius.be/nlF_database.htm
http://www.watwaswaar.nl
Brabants Historisch Centrum: http://www.bhic.nl
Het Nationaal Archief: www.nationaalarchief.nl
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: www.rce.nl
http://www.forten-brabant.nl
Brabant-Collectie bibliotheek van de Universiteit Tilburg:
www.tilburguniversity.edu/nl/brabantcollectie
www.reliwiki.nl
www.wikipedia.nl
www.Kich.nl
www.Bomenstichting.nl
www.cubra.nl
www.molendatabase.nl
www.debrabantseboerderij.nl
www.funda.nl
www.woensdrecht.nl

Foto's: Croonen Adviseurs en Monumentenhuis Brabant (tenzij anders vermeld)

BIJLAGE I: Waarderingscriteria gebouwd erfgoed volgens de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

I **Cultuurhistorische waarden**

Belang van het object/complex

1. als bijzondere uitdrukking van (een) culturele, sociaaleconomische en/of bestuurlijke/beleidsmatige en/of geestelijke ontwikkeling(en);
2. als bijzondere uitdrukking van (een) geografische, landschappelijke en/of historisch-ruimtelijke ontwikkeling.
3. wegens (een) technische en/of typologische ontwikkeling(en);
4. wegens innovatieve waarde of pionierskarakter;
5. wegens bijzondere herinneringswaarde.

II **Architectuur- en kunsthistorische waarden**

Bijzonder belang van het object/complex

1. voor de geschiedenis van de architectuur en/of bouwtechniek;
2. voor het oeuvre van een bouwmeester, architect, ingenieur of kunstenaar.
3. wegens de hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het ontwerp;
4. wegens het bijzondere materiaalgebruik, de ornamentiek en/of monumentale kunst;
5. wegens de bijzondere samenhang tussen exterieur en interieur(onderdelen).

III **Situationele en ensemblewaarden**

1. Betekenis van het object als essentieel (cultuurhistorisch, functioneel en/of architectuurhistorisch en visueel) onderdeel van een complex;

2a. Bijzondere, beeldbepalende betekenis van het object voor het aanzien van zijn omgeving;

2b Bijzondere betekenis van het complex voor het aanzien van zijn omgeving, wijk, stad of streek;

3a. Bijzondere betekenis van het complex wegens de hoogwaardige kwaliteit van de bebouwing in relatie tot de onderlinge historisch-ruimtelijke context en in relatie tot de daarbij behorende groen-voorzieningen, wegen, wateren, bodemgesteldheid en/of archeologie;

3b. Bijzondere betekenis van het object wegens de wijze van verkaveling/inrichting voorzieningen.

IV **Gaafheid en herkenbaarheid**

Belang van het object/complex:

1. wegens de architectonische gaafheid en/of herkenbaarheid van ex- en/of interieur;
2. wegens de materiële, technische en/of constructieve gaafheid;
3. als nog goed herkenbare uitdrukking van de oorspronkelijke of een belangrijke historische functie;
4. wegens de waardevolle accumulatie van belangwekkende historische bouw- en/of gebruiksfasen;

5. wegens de gaafheid en herkenbaarheid van het gehele ensemble van de samenstellende onderdelen (hoofd- en bijgebouwen, hekwerken, tuinaanleg e.d);
6. in relatie tot de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke, dorpse of landschappelijke omgeving.

V **Zeldzaamheid**

(Uitzonderlijk) belang van het object/complex wegens:

1. absolute zeldzaamheid in architectuurhistorisch, bouwtechnisch, typologisch of functioneel opzicht;

2. relatieve zeldzaamheid in relatie tot één of meer van de onder I tot en met III genoemde kwaliteiten.

BIJLAGE II: Rijksmonumenten in de gemeente Woensdrecht

	plaats	**adres**	**kad. reg.**	**omschrijving**	**Monumentnr**
1	Huijbergen	Staartsestraat 45	B 890	Langgevelboerderij midden 17e eeuw	22878
2	Huijbergen	Bergsestraat 25 b	C 1709	Ronde stenen bergkorenmolen uit 1862	22877
3	Huijbergen	Dorpsstraat 5	B 1102	1. brouwerswoning	516681
	Huijbergen	Dorpsstraat 3	B 1105	2 .paardenstal	516682
4	Huijbergen	Vijverstraat 6	B 531	boerderijcomplex: 1.langgevelboerderij, 2.bijgebouw, put	516684, 516685, 525642
5	Huijbergen	Bergsestraat 54	B 1165	boerderijcomplex: 1.langgevelboerderij, 2.schuur	516678, 516679
6	Huijbergen	Schoeliebergseweg 6	D 313	boerderijcomplex De Lindehoeve: 1 langgevelboerderij	516687
7	Ossendrecht	Aanwas 29	F 932	gepleisterd woonhuis 18e en 19e eeuws nu heemkundemuseum	31873
8	Ossendrecht	Calfven 42	B 1727	Huis Calfven, dubbel herenhuis met uitzicht over de Schelde	31874
9	Ossendrecht	Dorpsstraat 3	D 5885	herenhuis 1e helft 19e eeuw	31875
10	Ossendrecht	Dorpsstraat 10	D 3554	NH kerk vroeg 19e eeuws	31876
11	Ossendrecht	Aanwas 20	F 1011	woonhuis 1890	516702
12	Ossendrecht	Aanwas 33	F 584	herenhuis 1900	516703
13	Ossendrecht	Burgemeester Voetenstr 23	D 6791	herenhuis 1897	516705
14	Putte	Bij Antwerpsestraat 32	B 3621	grafmonument Jacob Jordaens	32209
15	Putte	Antwerpsestraat 33	C 1943	klassicistisch herenhuis met fronton en gepleisterde gevel	32210
16	Putte	Bij Canadalaan 27	C 306	Theehuis de Gloriëtte in rococostijl (1768)	38627
17	Putte	Putseweg 36 + 38 a	B 1447 – 1448 – 2841 – 3225 – 2840	complex Israëlitische begraafplaats Frechiestichting: 1. poort, 2. aula, 3.ontvangstgebouw, 4.poort (zijde Noordstraat), 5.grafmonument familie Horowitz	516690, 516691, 525638, 525639, 525640

18	Putte	Putseweg 24	B 2845	complex Israëlitische begraafplaats Shomre Hadas: 1. Kielmonument, 2.muur met twee poorten, 3.binnenpoort, 4. grafmonument B. Bernsohn, 5. grafmonument M. Unterman, 6.grafmonument M. Halevy	516693,516694, 525634,525635,525636, 525637
19	Putte	Antwerpsestraat 269	C 1861	grafmonument anoniem kind	516699
20	Putte	Bij Antwerpsestraat 35	C 1504	toren RK Dionysiuskerk	516700
21	Putte	Putseweg 44	A 451	Villa Bieduinenhof	516701
22	Hoogerheide	Antwerpsestraatweg 185, 181, 183, 183a, 183b, 183c, 183d	A/1564; A/1200; A/1201; A/1202; A/1203; A/1204; A/1205; A/1206; A/1207; A/1208; A/1209; A/1210; A/1212; A/1213; A/1214; A/1215; A/1216; A/1217; A/1218; A/1219; A/1220; A/1221; A/1222; A/1223; A/1224; A/1225; A/1226; A/1227; A/1845; A/1846; A/1713; A/1828	landhuis bij Mattemburg omstreeks 1875 aangewezen door RDMZ als historische buitenplaats in 2001	520130, 520132, 520133, 520134, 520135, 520136, 520137, 520138, 520139
23	Hoogerheide	Binnenweg 33	B 2703	keuterboerderij met put	516698
24	Woensdrecht	Oud Hinkelenoorddijk 7	E 464 en E 465	Boerderijcomplex: woonhuis, schuur, paardenstal, karschop	516675, 516676, 525631 525633

BIJLAGE III: Gemeentelijke monumenten in de gemeente Woensdrecht

1.	Ossendrecht	Dorpsstraat 1	St. Gertrudiskerk
2.	Ossendrecht	Onze Lieve Vrouwe ter Duinenlaan 199	Volksabdij Onze Lieve Vrouwe ter Duinen

BIJLAGE IV: Overige historische bouwkunst in de gemeente Woensdrecht

Nr	Straatnaam	Plaats	functie	Kadastrale aanduiding	Binnen-gebied	Buiten-gebied
1	Antwerpsestraatweg 179	Hoogerheide	H	A1718		X
2	Aviolandalaan ong.	Hoogerheide	O	B4004	X	
2	Aviolandalaan ong.	Hoogerheide	O	B4004	X	
2	Aviolandalaan ong.	Hoogerheide	O	B4004	X	
2	Aviolandalaan ong.	Hoogerheide	O	B4004	X	
2	Aviolandalaan ong.	Hoogerheide	O	B3752	X	
5	Raadhuisstraat 134	Hoogerheide	R	D3356	X	
5	Raadhuisstraat 134	Hoogerheide	R	D2928	X	
6	Raadhuisstraat 132	Hoogerheide	R	D3355	X	
8	Raadhuisstraat 109	Hoogerheide	W	D2477	X	
9	Raadhuisstraat 107	Hoogerheide	W	D2476	X	
11	Raadhuisstraat 57	Hoogerheide	W	B1823	X	
12	Raadhuisstraat 59	Hoogerheide	W	B1823	X	
13	Raadhuisstraat 56	Hoogerheide	H	B2651	X	
14	Raadhuisstraat 23	Hoogerheide	W	B3444	X	
15	Raadhuisstraat 25	Hoogerheide	W	B3445	X	
16	Dorpsstraat 96	Woensdrecht	W	G4369	X	
17	Dorpsstraat 117	Woensdrecht	W	G2107	X	
18	Dorpsstraat 82	Woensdrecht	R	G4784	X	
19	Dorpsstraat 80	Woensdrecht	R	G3415	X	
20	Calfven 190	Ossendrecht	K	B1934		X
22	Aanwas 21	Ossendrecht	O	F719	X	
23	Burgemeester Voetenstr 44	Ossendrecht	W	F638	X	
25	Langeweg 20	Ossendrecht	B	F547		X
27	Calfven 10	Ossendrecht	B	B1926		X
27	Calfven 12	Ossendrecht	B	B1926		X
28	Doktersstraat 44	Ossendrecht	H	D5268	X	
29	Dorpsstraat 44	Ossendrecht	W	D4191	X	
30	Dorpsstraat 21	Ossendrecht	H	D2041	X	
31	Dorpsstraat 19	Ossendrecht	W	D4218	X	
32	Dorpsstraat 17	Ossendrecht	W	D4218	X	
33	Dorpsstraat 7	Ossendrecht	R	D6452	X	
34	Dorpsstraat 16	Ossendrecht	O	D6367	X	
34	Dorpsstraat 16 a	Ossendrecht	O	D5582	X	
36	Kerkstraat 8	Ossendrecht	W	D3188	X	
37	Kerkstraat 10	Ossendrecht	W	D6669	X	
38	Burgemeester Voetenstr 5	Ossendrecht	W	D5943	X	
38	Burgemeester Voetenstr 5 a	Ossendrecht	W	D5944	X	
40	Burgemeester Voetenstr 25	Ossendrecht	W	D5976	X	
41	Burgemeester Voetenstr 25a	Ossendrecht	W	D5975	X	
42	Vijverweg 4	Ossendrecht	B	D5267	X	
43	Adolphineplein 2	Ossendrecht	R	D3761	X	
44	Putseweg 24	Putte	R	B2845		X
45	Antwerpsestraat 53	Putte	W	C799	X	
48	Boomstraat 1	Huijbergen	R	C2668	X	

50	Bergsestraat 15	Huijbergen	K	C1785	X	
51	Dorpsstraat 17	Huijbergen	W	B1071	X	
52	Schapendreef 5	Hoogerheide	B	D2144	X	
53	Vijdtpolder (bij 1) / Ossendrechtseweg	Woensdrecht / Ossendrecht	O	*Woensdrecht:* F110 – F108 – F442 – F 444 *Ossendrecht:* G91 – G243 – G196		X
54	Burgemeester Voetenstr 29	Ossendrecht	W	D2648	X	
55	Aanwas 48	Ossendrecht	W	F900	X	
56	Aanwas 50	Ossendrecht	W	F901	X	
57	Aanwas 52	Ossendrecht	W	F595	X	
58	Zuidpolderdijk 1	Ossendrecht	B	F793		X
59	Vijverweg 2	Ossendrecht	B	D3273	X	
60	Langeweg 10	Ossendrecht	K		X	
61	Kerkhof Eikelhof (Eikelhof 13)	Ossendrecht	R	D4221	X	
62	Ossendrechtseweg 60a	Hoogerheide	O	D3336		X
65	Bredestraat 3	Huijbergen	B	D303 – D304		X
66	Bergsestraat 27	Huijbergen	O	C1330	X	
69	Aanwas 10	Ossendrecht	B	F698	X	
70	Koeleweg 2	Ossendrecht	B	E972		X
71	Antwerpsestraat 35	Putte	R	C1929	X	
72	Grindweg 5	Woensdrecht	B/O	E414		X
73	Martinushoeveweg 3	Woensdrecht	B	F299		X

Oorspronkelijke functie:

B = boerderijen
H = herenhuizen
K = kleine woonhuizen
O = overig
R = religieuze gebouwen
W = overige woonhuizen

Brabantse Wal